

**SWAPNIL'S
IAS**

From Dream to Reality

जुलै, 2024

वृत्तांत

UPSC/MPSC

नागरी सेवा परीक्षांसाठी

www.swapnilsias.co.in

9209084708

अनुक्रमणिका

1. राज्यव्यवस्था आणि शासन

1.1 राज्यांना दिलेल्या विशेष पॅकेजेसची संकल्पना	1
1.2 स्थानीक शासनाचे लेखापरीक्षणासाठी आंतरराष्ट्रीय केंद्र (iCAL) ची स्थापना	4
1.3 राज्य विरुद्ध केंद्र: पश्चिम बंगाल सरकार विरुद्ध केंद्र सरकार खटला (2024)	6
1.4 संविधानिक नैतिकता: भारतीय परिप्रेक्ष्यातील उत्पत्ती आणि महत्त्वपूर्ण प्रकरणे	8
1.5 निती आयोगाचा 'सम्पूर्णता अभियान'	10

2. आंतरराष्ट्रीय संबंध

2.1 भारताच्या शेजारील प्रदेशातील अस्थिरता	13
2.2 जिनेव्हा अधिवेशनांच्या 75 व्या वर्धापन दिनानिमित्त	15
2.3 24 व्या शांघाय सहकार्य संघटनेच्या शिखर परिषदेचा आढावा	18
2.4 भारत-रशिया वार्षिक शिखर परिषद 2024	21
2.5 भारताचा युनायटेड नेशन्सच्या अफगाणिस्तानवरील परिषदेत सहभाग	23
2.6 भारताने कोलंबो प्रोसेसचे अध्यक्षपद घेतले	26
2.7 मॉरिशसमध्ये भारताचे पहिले 'जन औषधी केंद्र' (JAK)	28
2.8 'विझिंजम आंतरराष्ट्रीय ट्रान्सशिपमेंट बंदर' येथे पहिले कार्गो जहाज दाखल	29

3. सामाजिक आणि आर्थिक विकास

3.1 'सस्टेनेबल डेव्हलपमेंट गोल्स (SDGs) रिपोर्ट 2024'	33
3.2 वर्ल्ड बँक ग्रुप गॅरंटी प्लॅटफॉर्म (WBG GP) व्यापारासाठी सुरु	35
3.3 रिझर्व्ह बँक ऑफ इंडियाने (RBI) 2024-2027 साठी SAARC चलन स्वॅप फ्रेमवर्कची घोषणा केली	37

3.4 IMF च्या 'Advancing India's Structural Transformation and Catch-up to the Technology Frontier' या कार्यपत्रिकेचे प्रकाशन	40
--	----

4. विज्ञान आणि तंत्रज्ञान

4.1 Microsoft – CrowdStrike आउटेजमुळे जागतिक IT क्षेत्रात अडथळे	42
4.2 सर्वोच्च न्यायालयाने GM मोहरी पिकांच्या पर्यावरणीय वापरास मंजूरीवर दिलेले विभाजित निर्णय	45
4.3 'Responsible AI for All (RAI) on Facial Recognition Technology (FRT)' श्वेतपत्रिका	47
4.4 2024: इलेक्ट्रोएन्सेफ्लोग्राफी (EEG) च्या 100व्या वर्षाचे औचित्य	49
4.5 'भारत स्मॉल रिऍक्टर्स' (BSRs)	52

5. पर्यावरण आणि पारिस्थितिकी

5.1 Biodiversity Beyond National Jurisdiction - BBNJ) करार	54
5.2 केरळच्या वायनाड जिल्ह्यात भूस्खलन	57
5.3 पॅराग्वे आंतरराष्ट्रीय सौर आघाडीत (ISA) सामील	59

6. क्रीडा, कला आणि संस्कृती

6.1 भारताचा ऑलिम्पिक क्रमांक: 2020 टोकियोतील 48व्या स्थानावरून पॅरिसमध्ये 71व्या स्थानावर	61
6.2 आसामच्या चराइदेव मोईडामला UNESCO जागतिक वारसा यादीत स्थान	63
6.3 पुरीच्या श्री जगन्नाथ मंदिरातील पवित्र खजिना 'रत्न भंडार' 46 वर्षांनी पुन्हा उघडला	65

7. संरक्षण

7.1 जम्मू विभागातील वाढते दहशतवादी हल्ले	68
7.2 स्वदेशी अँटीरडिअेशन क्षेपणास्त्र 'रुद्रम-1' चे पहिले परीक्षण	70

1. राज्यव्यवस्था आणि शासन

1.1 राज्यांना दिलेल्या विशेष पॅकेजेसची संकल्पना: एक सखोल अभ्यास

राज्यांना केंद्र सरकारद्वारे विशेष पॅकेज देण्याची संकल्पना भारतीय संघराज्यीय रचनेचा महत्वाचा भाग आहे. विविध राज्यांना त्यांच्या विशिष्ट गरजांनुसार, विकासातील तफावत भरून काढण्यासाठी आणि प्रादेशिक असमानता कमी करण्याच्या दृष्टीने केंद्र सरकारकडून आर्थिक मदत विशेष पॅकेजच्या स्वरूपात दिली जाते. या लेखामध्ये आपण राज्यांना दिलेल्या विशेष पॅकेजची संकल्पना, त्याची गरज, लाभ, आणि आंतरराज्यीय विकासात याचा असलेला महत्वाचा सहभाग याचा अभ्यास करू.

विशेष पॅकेज म्हणजे काय?

विशेष पॅकेज हे आर्थिक मदतीचे एक स्वरूप आहे जे केंद्र सरकारद्वारे राज्यांना त्यांच्या विशेष गरजांनुसार दिले जाते. हे पॅकेज प्रामुख्याने प्रादेशिक असमानता दूर करण्यासाठी, विकास योजनांची पूर्तता करण्यासाठी, नैसर्गिक आपत्ती निवारणासाठी, आणि राज्याच्या विकासासाठी आवश्यक असलेल्या क्षेत्रांत लागू केले जाते.

विशेष पॅकेजचा उद्देश राज्यांना आर्थिक भार कमी करणे आणि विकासाच्या दिशेने पुढे नेणे हा असतो. यामध्ये राज्यांच्या मागणीप्रमाणे निधी देणे, केंद्राच्या विविध योजना अधिक प्रभावीपणे राबवणे, आणि प्रकल्पांच्या तातडीने अंमलबजावणीसाठी आर्थिक मदत देणे यांचा समावेश असतो.

विशेष पॅकेज देण्यामागील गरज

भारतातील विविध राज्यांचे सामाजिक-आर्थिक आणि भौगोलिक परिस्थिती वेगवेगळी आहे. काही राज्ये प्रगत असूनही काही राज्ये मागासलेली आहेत. विशेषतः बिहार, ओडिशा, झारखंड, ईशान्य भारतातील राज्ये, आणि जम्मू-काश्मीर यांसारखी राज्ये त्यांच्या भौगोलिक, ऐतिहासिक किंवा सामाजिक परिस्थितीमुळे विकासाच्या शर्यतीत मागे राहिली आहेत. अशा स्थितीत, या राज्यांना विकासाच्या मुख्य प्रवाहात आणण्यासाठी विशेष पॅकेजची गरज असते.

1. नैसर्गिक आपत्ती: नैसर्गिक आपत्तीमुळे नुकसान झालेल्या राज्यांना त्यांच्या पुनर्बांधणीसाठी विशेष पॅकेज दिले जाते. उदाहरणार्थ, केदारनाथ आपत्तीच्या वेळी उत्तराखंडला विशेष पॅकेज दिले गेले होते.

2. विकासातील तफावत: काही राज्यांमध्ये प्रगत औद्योगिक आणि कृषी क्षेत्र असूनही विकासाची गती कमी असते. अशा राज्यांना विशेष पॅकेजमधून निधी देऊन विकास योजनांची पूर्तता करण्यात येते.

3. प्रादेशिक असमानता कमी करणे: केंद्र आणि राज्य सरकारांतर्गत उत्पन्नातील असमानता कमी करण्यासाठी विशेष पॅकेज दिले जाते. ईशान्य भारतातील राज्यांना दिलेली विशेष पॅकेजेस याचे उत्तम उदाहरण आहेत.

विशेष पॅकेजचे लाभ

राज्यांना दिलेल्या विशेष पॅकेजमुळे त्यांना आर्थिक बळकटी मिळते आणि ते विकासाच्या दिशेने पुढे जाऊ शकतात. त्याचे काही प्रमुख लाभ पुढीलप्रमाणे आहेत:

- 1. विकास योजनांचा प्रभाव:** राज्यांना विशेष पॅकेज मिळाल्यामुळे त्यांची प्रलंबित विकास योजना पूर्ण होण्यास मदत होते. या योजनांमुळे राज्यातील रोजगार वाढ, पायाभूत सुविधांचा विकास, आणि आर्थिक विकास साध्य होतो.
- 2. नैसर्गिक आपत्ती निवारण:** नैसर्गिक आपत्तीमुळे झालेले नुकसान भरून काढण्यासाठी या पॅकेजचा वापर होतो. यामुळे राज्यांना त्यांची आर्थिक परिस्थिती सुधारण्यास मदत होते.
- 3. आंतरराज्यीय विकासात समतोल:** केंद्र सरकारद्वारे दिलेल्या या पॅकेजमुळे प्रगत राज्ये आणि मागास राज्यांतील विकासात समतोल साधला जातो. प्रादेशिक असमानता कमी करण्यासाठी हे पॅकेज महत्वाचे ठरते.

विशेष पॅकेजची उदाहरणे

- 1. बिहार विशेष पॅकेज (2015):** बिहारला 2015 मध्ये केंद्र सरकारकडून **₹1.25 लाख कोटींचे** विशेष पॅकेज जाहीर करण्यात आले. या पॅकेजमध्ये पायाभूत सुविधा, कृषी, आरोग्य आणि शिक्षण क्षेत्राचा विकास समाविष्ट होता. या पॅकेजमुळे बिहारमध्ये विकासाची गती वाढली.
- 2. आंध्र प्रदेश विशेष पॅकेज (2016):** तेलंगणापासून विभक्त झाल्यानंतर आंध्र प्रदेशला विशेष आर्थिक पॅकेज जाहीर करण्यात आले. यातून आंध्र प्रदेशच्या विकास प्रकल्पांना गती मिळाली आणि विभक्तीच्या नंतरच्या आर्थिक तणावातून राज्याला सावरण्यास मदत झाली.
- 3. ईशान्य भारत विशेष पॅकेज:** ईशान्य भारतातील सात राज्यांना विविध प्रकारच्या विकास कामांसाठी केंद्र सरकारद्वारे नियमितपणे विशेष पॅकेज दिले जाते. या पॅकेजमुळे या प्रादेशिकदृष्ट्या दुर्गम भागात पायाभूत सुविधा, शिक्षण, आरोग्य, आणि औद्योगिक विकास साध्य करण्यात आला आहे.

राज्यांची अलीकडील विशेष पॅकेज मागणी

1. बिहारची विशेष पॅकेज मागणी (2023):

बिहार हे भारतातील सर्वात मागासलेल्या राज्यांपैकी एक आहे, आणि येथील विकासाच्या बाबतीत अनेक आव्हाने आहेत. या पार्श्वभूमीवर बिहारने पुन्हा एकदा केंद्र सरकारकडून विशेष पॅकेजची मागणी केली आहे. 2015 मध्ये जाहीर केलेल्या पॅकेजचा काही भाग अद्याप पूर्णतः वितरित झालेला नाही, आणि राज्य सरकारकडून यात अधिक निधीची मागणी केली जात आहे. या पॅकेजमध्ये बिहारच्या पायाभूत सुविधा, कृषी, औद्योगिक क्षेत्र आणि शिक्षणासारख्या महत्वाच्या घटकांवर भर देण्यात आला आहे. मुख्यमंत्री नितीश कुमार यांनी सातत्याने या पॅकेजबाबत केंद्रावर दबाव ठेवला आहे.

2. आंध्र प्रदेशची विशेष पॅकेज मागणी (2023):

तेलंगणापासून विभक्त झाल्यानंतर आंध्र प्रदेशला विशेष दर्जा मिळावा, अशी मागणी गेल्या अनेक वर्षांपासून राज्य सरकारकडून केली जात आहे. विभाजनानंतर राज्याच्या आर्थिक परिस्थितीवर मोठा परिणाम झाला आहे. अशा स्थितीत, आंध्र प्रदेशने पुन्हा एकदा केंद्राकडे विशेष आर्थिक पॅकेज आणि विशेष दर्जा देण्याची मागणी केली आहे. आंध्र प्रदेशच्या नेतृत्वाखालील सरकारने दावा केला आहे की, विभाजनानंतर राज्याच्या आर्थिक सुधारणांसाठी केंद्राने दिलेले पॅकेज पुरेसे नाही आणि यात वाढ करणे गरजेचे आहे.

विशेष पॅकेजमधील आव्हाने

जरी विशेष पॅकेजसह राज्यांना अनेक फायदे मिळत असले तरी, त्यात काही आव्हाने देखील आहेत:

- 1. अकार्यक्षमता:** अनेकदा या पॅकेजचा योग्य वापर होत नाही. निधीचा अपव्यय आणि अंमलबजावणीमध्ये होणाऱ्या विलंबामुळे अपेक्षित परिणाम साध्य होत नाहीत.
- 2. राजकीय हस्तक्षेप:** विशेष पॅकेजच्या वाटपात आणि वापरात राजकीय हस्तक्षेपामुळे राज्यांमध्ये स्पर्धा आणि संघर्ष निर्माण होतो. यामुळे काही वेळा आर्थिक मदतीचे योग्य विभाजन होत नाही.
- 3. निधीचा वापर:** अनेकदा राज्यांना दिलेला निधी योग्य प्रकारे वापरला जात नाही. यामुळे विकासकामे अर्धवट राहतात आणि पॅकेजचा पूर्ण लाभ मिळत नाही.

निष्कर्ष

राज्यांना दिलेली विशेष पॅकेजेस ही भारतीय संघराज्यीय रचनेचा एक महत्वाचा भाग आहे. यातून प्रादेशिक असमानता दूर करून राज्यांचा समतोल विकास साधण्याचा प्रयत्न होतो. मात्र, या पॅकेजचा योग्य वापर होणे अत्यंत आवश्यक आहे. विशेष पॅकेजच्या प्रभावी अंमलबजावणीसाठी केंद्र-राज्य संबंध सुधारणे, पारदर्शकता, आणि उत्तरदायित्व सुनिश्चित करणे गरजेचे आहे.

UPSC/MPSC परीक्षेसाठी महत्त्व:

या लेखाद्वारे राज्यांना दिलेल्या विशेष पॅकेजची संकल्पना समजून घेतल्यास परीक्षेच्या **राज्यव्यवस्था** आणि **भारतीय अर्थव्यवस्था** विषयक प्रश्नांना उत्तर देताना मदत होईल. यामध्ये **प्रादेशिक विकास, केंद्र-राज्य संबंध, आणि विशेष पॅकेजच्या माध्यमातून असमानता कमी करण्याचे प्रयत्न** यावर आधारित मुद्दे येऊ शकतात.

1.2 स्थानीक शासनाचे लेखापरीक्षणासाठी आंतरराष्ट्रीय केंद्र (iCAL) ची स्थापना

भारतातील स्थानीक शासनाचे लेखापरीक्षण अधिक प्रभावी आणि पारदर्शक करण्यासाठी केंद्र सरकारने नुकतेच आंतरराष्ट्रीय केंद्र (International Centre for Audit of Local Governance - iCAL) स्थापन केले आहे. हे केंद्र स्थानीक शासनाशी निगडित वित्तीय व्यवस्थापन, लेखापरीक्षण पद्धती, आणि उत्तरदायित्व सुनिश्चित करण्यासाठी महत्त्वपूर्ण ठरणार आहे. या लेखामध्ये आपण iCAL या नव्याने स्थापन झालेल्या संस्थेची गरज, उद्दिष्टे, त्याचा कार्यक्षेत्र, आणि त्याचा स्थानीक शासन व्यवस्थेवरील प्रभाव याचा सखोल अभ्यास करू.

iCAL म्हणजे काय?

स्थानीक शासनाचे लेखापरीक्षणासाठी आंतरराष्ट्रीय केंद्र (iCAL) ही संस्था स्थानीक पातळीवरील शासनाचे लेखापरीक्षण अधिक सघन आणि जागतिक स्तरावर मान्यता प्राप्त करण्याच्या उद्देशाने स्थापन करण्यात आली आहे. स्थानीक पातळीवरील पंचायतीराज संस्था, नगरपालिकेचे लेखापरीक्षण तसेच वित्तीय व्यवस्थापनाची गुणवत्ता सुधारण्याच्या दृष्टीने iCAL कार्य करणार आहे. यामध्ये वित्तीय पारदर्शकता, उत्तरदायित्व आणि योग्य वित्तीय व्यवहार सुनिश्चित करणे महत्त्वाचे आहे.

iCAL ची स्थापन करण्यामागील उद्दिष्टे

स्थानीक स्वराज्य संस्थांच्या कार्यप्रणालीमध्ये वित्तीय शिस्त आणि पारदर्शकता आणणे हे iCAL चे प्रमुख उद्दिष्ट आहे. देशातील विविध राज्यांमध्ये कार्यरत असलेल्या ग्रामपंचायत, नगरपालिका, नगरपरिषद, इत्यादी संस्थांच्या वित्तीय व्यवहारांचे आंतरराष्ट्रीय मानकांनुसार लेखापरीक्षण करण्याची गरज ओळखून, केंद्र सरकारने iCAL ची स्थापना केली आहे. यामागील मुख्य उद्दिष्टे पुढीलप्रमाणे आहेत:

- 1. फायनान्शियल उत्तरदायित्व सुधारणे:** स्थानीक शासन संस्था त्यांच्या निधीचा योग्य वापर करत आहेत का हे पाहण्यासाठी एक विश्वासाई लेखापरीक्षण यंत्रणा उपलब्ध करणे.
- 2. लेखापरीक्षणातील जागतिक दर्जाच्या पद्धतींचा अवलंब:** लेखापरीक्षणाच्या आंतरराष्ट्रीय मानकांनुसार स्थानीक पातळीवरच्या वित्तीय व्यवस्थापनाचे मूल्यांकन करणे आणि यामधील सुधारणा सुचवणे.
- 3. पारदर्शकता वाढवणे:** स्थानीक स्वराज्य संस्थांच्या वित्तीय व्यवस्थापनामध्ये पारदर्शकता आणण्यासाठी नवीन तंत्रज्ञान आणि आधुनिक लेखापरीक्षण साधनांचा वापर करणे.
- 4. समन्वय आणि शिक्षण:** स्थानीक शासन संस्थांना लेखापरीक्षणाच्या प्रक्रियेमधील सुधारणा कशी करावी, वित्तीय शिस्त कशी पाळावी, यासंबंधीचे प्रशिक्षण आणि मार्गदर्शन उपलब्ध करून देणे.

iCAL ची गरज

भारतात स्थानीक स्वराज्य संस्थांना अनेक आव्हाने आहेत. त्यांच्या कार्यक्षमतेत आणि वित्तीय व्यवस्थापनामध्ये सुधारणांची आवश्यकता आहे. यामुळे निधीचा अपव्यय होऊ शकतो किंवा गैरवापराची शक्यता निर्माण होते. स्थानीक शासनाच्या लेखापरीक्षणात पारदर्शकता कमी असण्यामुळे विकास कामांवरही प्रतिकूल परिणाम होतो. या पार्श्वभूमीवर, iCAL च्या स्थापनेची गरज पुढील कारणांमुळे स्पष्ट होते:

- 1. स्थानीक शासनाचे महत्त्व:** गावपातळीवरील विकास योजना, जलस्रोत व्यवस्थापन, स्वच्छता, सार्वजनिक आरोग्य सेवा यांसारख्या क्षेत्रांमध्ये स्थानीक स्वराज्य संस्था महत्त्वाची भूमिका बजावतात. या संस्थांचे वित्तीय व्यवस्थापन सुधारणे गरजेचे आहे.
- 2. लेखापरीक्षणातील असमानता:** भारतातील विविध राज्यांमध्ये लेखापरीक्षणाची पद्धत वेगवेगळी आहे, त्यामुळे या प्रक्रिया एकसमान करण्याची आवश्यकता आहे. iCAL मुळे लेखापरीक्षणाची एकत्रित धोरणे राबवता येतील.
- 3. वित्तीय भ्रष्टाचाराचा आढावा:** स्थानीक पातळीवरील भ्रष्टाचार आणि अपारदर्शक वित्तीय व्यवहारांवर अंकुश आणण्यासाठी प्रभावी लेखापरीक्षण आणि वित्तीय पारदर्शकता महत्त्वाची आहे.

iCAL च्या कार्यप्रणालीतील महत्त्वाचे घटक

iCAL ही संस्था स्थानीक शासनाच्या वित्तीय व्यवहारांवर आंतरराष्ट्रीय दर्जाचे लेखापरीक्षण करणार आहे. यासाठी पुढील घटकांवर विशेष भर दिला जाईल:

- 1. तंत्रज्ञानाचा वापर:** लेखापरीक्षणासाठी आधुनिक तंत्रज्ञानाचा वापर केला जाईल. डिजिटल प्लॅटफॉर्म आणि विश्लेषणात्मक साधनांच्या साहाय्याने वित्तीय व्यवहारांचे सखोल निरीक्षण केले जाईल.
- 2. प्रशिक्षण आणि सल्लामसलत:** स्थानीक शासन संस्थांना लेखापरीक्षणाच्या कार्यपद्धतींविषयी प्रशिक्षण देऊन त्यांची कार्यक्षमता वाढवली जाईल.
- 3. उत्तरदायित्व सुनिश्चित करणे:** iCAL द्वारे स्थानीक पातळीवरील निधीचा योग्य आणि प्रभावी वापर होतो का, हे पाहणे आणि या संस्थांना उत्तरदायित्वाचे धडे देणे हे महत्त्वाचे काम असेल.

iCAL चा स्थानीक शासनावर होणारा प्रभाव

iCAL ची स्थापना केवळ लेखापरीक्षण प्रक्रियेत सुधारणा करण्यापुरती मर्यादित नाही, तर यामुळे भारतातील स्थानीक शासन संस्थांच्या कार्यप्रणालीमध्ये मोठे बदल होऊ शकतात. iCAL मुळे पुढील सुधारणा अपेक्षित आहेत:

- 1. वित्तीय शिस्तीचा विकास:** लेखापरीक्षणाच्या काटेकोर प्रक्रियेमुळे स्थानीक शासन संस्थांना त्यांच्या वित्तीय व्यवस्थापनात अधिक शिस्त लागेल, आणि निधीचा योग्य वापर सुनिश्चित होईल.
- 2. गैरव्यवहारावर अंकुश:** लेखापरीक्षणाच्या पारदर्शक प्रक्रियेमुळे स्थानीक पातळीवरील भ्रष्टाचार आणि वित्तीय गैरव्यवहारांना आळा बसेल.
- 3. विकास योजनांची प्रभावी अंमलबजावणी:** वित्तीय पारदर्शकता आणि उत्तरदायित्वामुळे स्थानीक शासन संस्था अधिक सक्षम होतील आणि त्यामुळे विकास योजनांची अंमलबजावणी अधिक गतीने आणि परिणामकारकपणे होईल.

निष्कर्ष

आंतरराष्ट्रीय स्तरावर लेखापरीक्षणाच्या प्रक्रियेत सुधारणा आणणारे iCAL हे केंद्र भारतीय स्थानीक शासन व्यवस्थेसाठी एक महत्वाचा टप्पा ठरेल. लेखापरीक्षणाची प्रक्रिया अधिक पारदर्शक, सखोल आणि उत्तरदायित्वपूर्ण करण्याचे iCAL चे उद्दिष्ट आहे. या संस्थेमुळे स्थानीक शासनाच्या वित्तीय व्यवस्थापनात मोठ्या प्रमाणात सुधारणा होईल, ज्यामुळे राज्यातील विकास प्रक्रिया अधिक प्रभावी होईल.

UPSC/MPSC परीक्षेसाठी महत्त्व:

iCAL च्या स्थापनेमुळे **राज्यव्यवस्था, वित्तीय व्यवस्थापन, आणि स्थानीक शासन** या विषयांशी संबंधित अनेक महत्वाचे प्रश्न परीक्षेत येऊ शकतात. यातील स्थानीक शासनाचे लेखापरीक्षण, वित्तीय पारदर्शकता, आणि लेखापरीक्षणाच्या आंतरराष्ट्रीय मानकांचा अवलंब यासंबंधी मुद्दे UPSC आणि MPSC परीक्षांमध्ये महत्वाचे ठरू शकतात.

1.3 राज्य विरुद्ध केंद्र: पश्चिम बंगाल सरकार विरुद्ध केंद्र सरकार खटला (2024)

2024 मध्ये सर्वोच्च न्यायालयाने **State of West Bengal v. Union of India** खटल्यात महत्त्वपूर्ण निकाल दिला, ज्यामध्ये पश्चिम बंगाल सरकारच्या केंद्रीय अन्वेषण ब्युरो (CBI) विरुद्ध दाखल केलेल्या खटल्याच्या टिकाऊपणाला न्यायालयाने मान्यता दिली. या प्रकरणात, पश्चिम बंगाल सरकारने 2018 मध्ये सीबीआयला दिलेले **सर्वसाधारण संमती पत्र (General Consent)** रद्द केल्यानंतरही सीबीआयने काही गुन्हांची नोंद केली होती. न्यायालयाने पश्चिम बंगाल सरकारच्या दाव्याच्या टिकाऊपणाला मान्यता दिल्यामुळे, राज्ये आणि केंद्र सरकारच्या संबंधांवर आणि सीबीआयच्या कार्यक्षेत्रावर चर्चा पुन्हा रंगली आहे.

प्रकरणाचा मागोवा

सर्वसाधारण संमती आणि सीबीआयचे कार्यक्षेत्र:

CBI ही एक केंद्रीय तपास संस्था आहे, परंतु ती राज्यांमध्ये गुन्हांची चौकशी करण्यासाठी संबंधित राज्य सरकारची 'सर्वसाधारण संमती' घेते. भारतीय राज्यघटनेच्या संघराज्यीय रचनेनुसार, कायदा आणि सुव्यवस्था ही राज्यांच्या अधिकारातील बाब आहे, त्यामुळे सीबीआयला

गुन्हांची चौकशी करण्यासाठी संबंधित **राज्याची परवानगी घेणे आवश्यक आहे**. बहुतेक राज्ये सीबीआयला गुन्हे नोंदविण्यासाठी सर्वसाधारण संमती देतात. परंतु, पश्चिम बंगाल सरकारने 2018 मध्ये सीबीआयला दिलेली सर्वसाधारण संमती रद्द केली होती.

पश्चिम बंगाल विरुद्ध केंद्र सरकार (2024) प्रकरणाची पार्श्वभूमी

2018 मध्ये सर्वसाधारण संमती रद्द केल्यानंतरही सीबीआयने पश्चिम बंगालमध्ये काही प्रकरणांची नोंद केली आणि चौकशी सुरू ठेवली. पश्चिम बंगाल सरकारने या संदर्भात सर्वोच्च न्यायालयात याचिका दाखल केली, ज्यामध्ये हे नमूद केले की, सर्वसाधारण संमती रद्द केल्यानंतरही सीबीआयने राज्याच्या सीमांमध्ये गुन्हांची नोंद ठेवणे आणि चौकशी करणे हे असंवैधानिक आहे. या याचिकेवर आधारित सर्वोच्च न्यायालयाने या प्रकरणाचा निर्णय दिला.

सर्वोच्च न्यायालयाचा निर्णय

सर्वोच्च न्यायालयाने पश्चिम बंगाल सरकारच्या या **दाव्याच्या टिकाऊपणाला मान्यता दिली** की, सीबीआयने राज्य सरकारची परवानगी न घेता गुन्हांची नोंद करणे आणि तपास करणे हे **वैध नाही**. सर्वोच्च न्यायालयाने पुढील मुद्द्यांवर आधारित निर्णय दिला:

1. संघराज्यीय रचना आणि कायदा सुव्यवस्थेतील राज्यांचा अधिकार:

कायदा व सुव्यवस्था ही राज्यांच्या अधिकारातील बाब असल्यामुळे, राज्य सरकारच्या सर्वसाधारण संमतीविना सीबीआयला राज्यातील गुन्हांची चौकशी करण्याचा अधिकार नाही. न्यायालयाने यावर भर दिला की, संघराज्यीय रचनेनुसार राज्ये आणि केंद्र यांच्यातील अधिकारांचे संतुलन राखले पाहिजे.

2. सर्वसाधारण संमतीचे महत्त्व:

सर्वसाधारण संमतीमुळे राज्य सरकार केंद्राच्या तपास संस्थांना राज्याच्या सीमांमध्ये कार्य करण्यासाठी परवानगी देते. एकदा ही संमती रद्द केल्यानंतर, राज्य सरकारची परवानगी नसताना सीबीआयने कोणतेही गुन्हे नोंदवणे किंवा तपास करणे असंवैधानिक ठरते.

3. सीबीआयच्या कार्यक्षेत्रावर मर्यादा:

सर्वोच्च न्यायालयाने स्पष्ट केले की, सीबीआय ही केंद्रीय संस्था असून, तिचे कार्यक्षेत्र राज्य सरकारांच्या सहकार्यावर आधारित आहे. केंद्र सरकारला सीबीआयचे कार्यक्षेत्र राज्यांच्या परवानगीविना विस्तारता येणार नाही.

या निकालाचे परिणाम

सर्वोच्च न्यायालयाचा हा निर्णय राज्य-केंद्र संबंध आणि सीबीआयच्या कार्यक्षमतेवर दीर्घकालीन परिणाम घडवू शकतो. याचे काही प्रमुख परिणाम पुढीलप्रमाणे आहेत:

1. राज्यांच्या अधिकारांचे संरक्षण:

या निर्णयामुळे राज्यांच्या कायदा आणि सुव्यवस्था क्षेत्रातील अधिकारांचे संरक्षण झाले आहे. न्यायालयाने स्पष्ट केले की, संघराज्यीय रचनेनुसार केंद्र सरकार राज्यांच्या अधिकारांचा आदर करावा आणि कोणत्याही तपास यंत्रणेला राज्यांच्या परवानगीविना हस्तक्षेप करता येणार नाही.

2. सीबीआयच्या कार्यक्षेत्रावर बंधने:

या निर्णयामुळे सीबीआयच्या कार्यक्षमतेवर मर्यादा येऊ शकतात. जर कोणतेही राज्य आपली सर्वसाधारण संमती रद्द करते, तर त्या राज्यातील गुन्हांची चौकशी करणे सीबीआयसाठी कठीण होईल, यामुळे या तपास संस्थेच्या कार्यक्षमतेवरही परिणाम होऊ शकतो.

3. राज्य-केंद्र वादाचे वाढते प्रमाण:

या निर्णयामुळे राज्य आणि केंद्र यांच्यातील सत्तासंरचनेबाबतच्या वादांचे प्रमाण वाढण्याची शक्यता आहे. या निर्णयामुळे इतर राज्यांनी देखील सर्वसाधारण संमती रद्द करण्याचा विचार करू शकतो, ज्यामुळे राज्य-केंद्र संबंध आणखी गुंतागुंतीचे होतील.

निष्कर्ष

State of West Bengal v. Union of India खटल्यात सर्वोच्च न्यायालयाने दिलेला हा निर्णय भारतीय संघराज्यीय रचनेत राज्यांच्या अधिकारांचे संरक्षण करण्याच्या दृष्टीने महत्वाचा आहे. या निर्णयामुळे केंद्र सरकारला राज्यांच्या अधिकाराचा आदर करण्याची गरज अधोरेखित झाली आहे. तसेच, या निकालाने सीबीआयच्या कार्यक्षेत्रावरील बंधने आणि राज्यांच्या परवानगीशिवाय तपास करण्याच्या मर्यादांची जाणीव करून दिली आहे. हा निकाल राज्य-केंद्र संबंधांच्या पुढील दिशा ठरविण्याच्या दृष्टिकोनातून महत्वाचा ठरणार आहे.

UPSC/MPSC परीक्षेसाठी महत्त्व:

State of West Bengal v. Union of India प्रकरणातील सर्वोच्च न्यायालयाच्या निर्णयामुळे राज्यव्यवस्था, संघराज्यीय रचना, केंद्र-राज्य संबंध, आणि CBI चे कार्यक्षेत्र यासंबंधीच्या मुद्द्यांवर आधारित प्रश्न UPSC आणि MPSC परीक्षांमध्ये विचारले जाऊ शकतात. विशेषतः राज्ये आणि केंद्र यांच्यातील तपास अधिकारांबद्दलचा अभ्यास महत्वाचा ठरेल.

1.4 संविधानिक नैतिकता: भारतीय परिप्रेक्ष्यातील उत्पत्ती आणि महत्त्वपूर्ण प्रकरणे

भारतीय संविधान हा फक्त कायद्यांचा संच नाही, तर हा एक जिवंत दस्तऐवज आहे जो न्याय, समता, आणि स्वातंत्र्याच्या मूल्यांना प्राधान्य देतो. या संविधानाच्या प्रभावी अंमलबजावणीसाठी 'संविधानिक नैतिकता' (**Constitutional Morality**) या संकल्पनेचा महत्वाचा आधार घेतला जातो. संविधानिक नैतिकता म्हणजे संविधानाच्या मूलभूत तत्वांची आणि मूल्यांची सखोल आस्था, तसेच त्यानुसार सार्वजनिक जीवनात वर्तन करणे.

या लेखात आपण 'संविधानिक नैतिकता' या संकल्पनेचा अर्थ, तिची भारतीय परिप्रेक्ष्यातील उत्पत्ती, तसेच तिच्याशी निगडित महत्त्वपूर्ण न्यायालयीन प्रकरणे यांचा सविस्तर आढावा घेऊ.

संविधानिक नैतिकता म्हणजे काय?

संविधानिक नैतिकता म्हणजे संविधानातील तत्वे, मूल्ये आणि आदर्श यांचा सन्मान ठेवून त्यांच्या आधारे समाजातील प्रत्येक घटकाने आचरण करणे. हे केवळ कायद्याचे पालन करणे नसून, संविधानाच्या आत्म्याचा आदर करणे आणि त्यानुसार वागणे यावर आधारित आहे. यात समता, न्याय, स्वातंत्र्य, बंधुत्व, धर्मनिरपेक्षता आणि मानवाधिकार यांसारख्या मूल्यांचा समावेश होतो.

भारतीय परिप्रेक्ष्यातील संविधानिक नैतिकतेची उत्पत्ती

भारतातील संविधानिक नैतिकतेच्या संकल्पनेचा विचार पहिल्यांदा डॉ. बाबासाहेब आंबेडकर यांनी संविधान सभेत मांडला होता. त्यांनी संविधानिक नैतिकतेला राष्ट्राच्या एकात्मतेचे आणि लोकशाहीच्या यशस्वी अंमलबजावणीचे आधारस्तंभ मानले होते. त्यांच्या मते, संविधानाची यशस्वी अंमलबजावणी करण्यासाठी नागरिकांनी आणि राज्यकर्त्यांनी संविधानातील मूल्यांचा सन्मान राखावा आणि त्यांना आपले मार्गदर्शक मानावे.

डॉ. आंबेडकर यांच्या मते, कोणत्याही राष्ट्राच्या प्रगतीसाठी केवळ कायद्यांचा आधार असणे पुरेसे नाही; ते कायदे नैतिक आणि तत्त्वनिष्ठ असले पाहिजेत. राज्यकर्त्यांनी संविधानाच्या उद्दिष्टांनुसार राज्यकारभार केला पाहिजे आणि नैतिकतेच्या मूल्यांना मान्यता दिली पाहिजे.

महत्त्वपूर्ण न्यायालयीन प्रकरणे

भारतीय न्यायालयांनी विविध प्रकरणांमध्ये संविधानिक नैतिकतेचे महत्त्व अधोरेखित केले आहे. खालील काही महत्त्वपूर्ण प्रकरणे आहेत ज्यामध्ये न्यायालयाने संविधानिक नैतिकतेच्या संकल्पनेवर आधार घेतलेला आहे:

1. नवतेज सिंग जोहर वि. भारत सरकार (2018)

या ऐतिहासिक प्रकरणात, सर्वोच्च न्यायालयाने भारतीय दंड संहिता कलम 377 (IPC Section 377) चे काही भाग असंवैधानिक ठरवले आणि समलैंगिकतेला मान्यता दिली. या प्रकरणात न्यायालयाने संविधानिक नैतिकतेच्या आधारे निर्णय दिला आणि मानवी अधिकारांचे उल्लंघन होऊ नये, तसेच व्यक्तिगत स्वातंत्र्याचे रक्षण व्हावे यावर भर दिला. या प्रकरणात न्यायालयाने सांगितले की, संविधानिक नैतिकता ही समाजाच्या बहुसंख्य मतांवर अवलंबून नसून ती संविधानाच्या मूलभूत तत्वांवर आधारित आहे.

2. सबरिमाला मंदिर प्रवेश प्रकरण (2018)

या प्रकरणात, सर्वोच्च न्यायालयाने महिलांना सबरिमाला मंदिरात प्रवेश करण्यास मंजुरी दिली आणि संविधानातील लैंगिक समतेच्या तत्वाला प्राधान्य दिले. या प्रकरणात संविधानिक नैतिकतेचा मुद्दा उपस्थित केला गेला, ज्यामुळे न्यायालयाने धार्मिक परंपरांपेक्षा संविधानिक मूल्यांना अप्रक्रम दिला.

3. केशवानंद भारती वि. राज्य केरळ (1973)

या ऐतिहासिक खटल्यात सर्वोच्च न्यायालयाने संविधानाच्या मूलभूत संरचनेचा सिद्धांत मांडला. न्यायालयाने सांगितले की, संविधानातील मूलभूत तत्वे बदलली जाऊ शकत नाहीत. संविधानिक नैतिकतेच्या आधारावर हा निर्णय दिला गेला, ज्यामध्ये न्यायालयाने संविधानाच्या तत्वांचा सन्मान राखणे आवश्यक असल्याचे स्पष्ट केले.

4. मनु शर्मा वि. भारत सरकार (2010)

या प्रकरणात न्यायालयाने सांगितले की, संविधानिक नैतिकता ही कायद्याच्या अनुषंगाने समाजाच्या वर्तनाचे मार्गदर्शन करते. न्यायालयाने संविधानाच्या मूल्यांनुसार नागरिकांनी वर्तन करण्याची अपेक्षा केली.

संविधानिक नैतिकतेचे महत्त्व

1. लोकशाहीच्या यशस्वी अंमलबजावणीसाठी: संविधानिक नैतिकता लोकशाहीच्या यशस्वी अंमलबजावणीसाठी अत्यावश्यक आहे. ती नागरिकांना आणि शासकांना संविधानाच्या तत्वांनुसार वर्तन करण्याचे मार्गदर्शन करते.

2. संविधानाचे संरक्षण: संविधानिक नैतिकता संविधानाचे रक्षण करते आणि त्याची शुद्धता आणि स्थैर्य कायम राखते. ती संविधानातील मूलभूत तत्वांमध्ये कुठल्याही प्रकारची ढवळाढवळ होण्यापासून संरक्षण करते.

3. समानता आणि न्यायाचे रक्षण: संविधानिक नैतिकतेमुळे सामाजिक समतेचे, लैंगिक समतेचे, आणि अन्यायविरुद्ध लढण्याचे मार्गदर्शन मिळते. न्यायव्यवस्था या नैतिकतेच्या तत्वांच्या आधारावर आपल्या निर्णयांना आकार देते.

4. मानवी हक्कांचे रक्षण: संविधानिक नैतिकता मानवाधिकारांचे रक्षण करण्यासाठी महत्त्वपूर्ण आहे. ती नागरिकांच्या मूलभूत हक्कांचा सन्मान करते आणि त्यांच्या स्वातंत्र्याचे संरक्षण करते.

निष्कर्ष

संविधानिक नैतिकता ही भारतीय संविधानाच्या यशस्वी अंमलबजावणीसाठी एक महत्त्वपूर्ण संकल्पना आहे. ती केवळ कायद्याच्या चौकटीपुरती मर्यादित नाही, तर संविधानाच्या आत्म्याचा आदर राखण्यासाठी प्रत्येक नागरिकाने आणि शासकाने तिचा अंगीकार करणे आवश्यक आहे. विविध न्यायालयीन प्रकरणांमध्ये न्यायालयाने संविधानिक नैतिकतेच्या संकल्पनेला प्राधान्य दिले असून, ती भारतीय न्यायव्यवस्थेचा एक महत्त्वपूर्ण आधार आहे.

UPSC/MPSC परीक्षेसाठी महत्त्व:

‘संविधानिक नैतिकता’ ही संकल्पना भारतीय संविधानाच्या विविध पैलूंना समजून घेण्यासाठी महत्त्वाची आहे. या संकल्पनेवर आधारित प्रश्न राज्यव्यवस्था, न्यायव्यवस्था, आणि लोकशाही विषयांवर UPSC आणि MPSC परीक्षांमध्ये विचारले जाऊ शकतात.

1.5 निती आयोगाचा 'सम्पूर्णता अभियान': आकांक्षात्मक (Aspirational) जिल्हे आणि ब्लॉक्समध्ये सहा प्रमुख निर्देशांकांची पूर्णता साधण्याचा उपक्रम

भारतातील सर्वांगीण विकास साधण्यासाठी निती आयोगाने विविध जिल्हे आणि ब्लॉक्सवर लक्ष केंद्रित करून त्यांचा विकास साधण्याचे उद्दिष्ट ठेवले आहे. याच दृष्टीने, 2024 मध्ये निती आयोगाने ‘सम्पूर्णता अभियान’ सुरू केले, ज्याचा उद्देश आकांक्षात्मक (Aspirational) जिल्ह्यांमध्ये आणि ब्लॉक्समध्ये सहा प्रमुख निर्देशांकांमध्ये शत-प्रतिशत पूर्णता साधणे आहे. या तीन महिन्यांच्या मोहिमेच्या माध्यमातून सर्वसमावेशक विकासाला गती देणे हे उद्दिष्ट आहे.

सम्पूर्णता अभियान म्हणजे काय?

‘सम्पूर्णता अभियान’ हा निती आयोगाचा एक महत्वाकांक्षी उपक्रम आहे, ज्याच्या माध्यमातून आकांक्षात्मक जिल्हे आणि ब्लॉक्समध्ये ठराविक सहा प्रमुख निर्देशांकांमध्ये पूर्णता साधण्याचे लक्ष्य ठेवले आहे. या अभियानाचा मुख्य उद्देश म्हणजे समाजातील सर्वात कमकुवत घटकांपर्यंत विकास योजनांचा लाभ पोहचवणे, त्यांच्यासाठी आधारभूत सुविधांची उपलब्धता करणे, आणि या जिल्ह्यांना प्रगतीच्या मुख्य प्रवाहात आणणे होय.

आकांक्षात्मक जिल्हा आणि ब्लॉक्स म्हणजे काय?

2018 मध्ये सुरू केलेल्या आकांक्षात्मक जिल्हे कार्यक्रम (Aspirational Districts Programme) अंतर्गत, देशातील सर्वाधिक मागासलेले 112 जिल्हे ओळखून त्यांचा सर्वांगीण विकास साधण्याचे उद्दिष्ट ठेवले गेले होते. या जिल्ह्यांमध्ये विविध सामाजिक आणि आर्थिक निर्देशांकांच्या आधारे विकासाच्या उपाययोजना आखल्या गेल्या. आकांक्षात्मक ब्लॉक्स हा एक नवीन उपक्रम आहे ज्यामध्ये जिल्ह्यांच्या अंतर्गत सर्वात मागासलेले ब्लॉक्स ओळखून त्यांच्यावर लक्ष केंद्रित केले जाते.

सम्पूर्णता अभियानाचे उद्दिष्ट

सम्पूर्णता अभियानाचा उद्देश आकांक्षात्मक जिल्ह्यांमध्ये आणि ब्लॉक्समध्ये सहा प्रमुख निर्देशांकांच्या संदर्भात शत-प्रतिशत पूर्णता साधणे आहे. या मोहिमेतील सहा निर्देशांक खालीलप्रमाणे आहेत:

आकांक्षात्मक जिल्ह्यांसाठी 6 प्रमुख निर्देशांक:

- 1. शिक्षण:** प्रत्येक मुलाला शिक्षणाची संधी मिळावी आणि सर्वांना गुणवत्तापूर्ण प्राथमिक आणि माध्यमिक शिक्षण मिळावे.
- 2. आरोग्य आणि पोषण:** प्रत्येक व्यक्तीला आधारभूत आरोग्य सेवा उपलब्ध करून देणे, विशेषतः कुपोषणावर लक्ष केंद्रित करणे.
- 3. कृषी आणि जलसंपत्ती:** कृषी उत्पादनवाढीसाठी आधुनिक तंत्रज्ञानाचा वापर, शेतकऱ्यांच्या उत्पन्नात वाढ, आणि जलसंपत्तीचे शाश्वत व्यवस्थापन.
- 4. वित्तीय समावेशन आणि कौशल्य विकास:** आर्थिक सेवा आणि बँकिंग प्रणालीमध्ये सर्व घटकांचा समावेश, तसेच युवकांना रोजगारक्षम कौशल्य प्रशिक्षण.
- 5. मूलभूत पायाभूत सुविधा:** रस्ते, पाणी, वीज, आणि गृहनिर्माण अशा सुविधांची उपलब्धता आणि त्यांची अंमलबजावणी.
- 6. सामाजिक आणि आर्थिक विकासाचे सुधारित मापन:** डिजिटल सेवा, शासकीय योजनांचा अंमल, आणि प्रत्येक क्षेत्रातील प्रगती मोजणे.

आकांक्षात्मक ब्लॉक्ससाठी 6 प्रमुख निर्देशांक:

1. **जलसंवर्धन:** शेती आणि ग्रामीण भागात पाण्याच्या स्रोतांचे व्यवस्थापन.
2. **आरोग्यसेवा:** ब्लॉक्स पातळीवरील आरोग्य सुविधा मजबूत करणे.
3. **शेती आणि कृषी उत्पादनवाढ:** शेतीत सुधारणा आणि शेतकऱ्यांना आवश्यक साधनसंपत्तीची उपलब्धता.
4. **महिला आणि बालकांचे पोषण:** महिलांच्या आणि बालकांच्या आरोग्यावर विशेष लक्ष देणे.
5. **शिक्षणाची गुणवत्ता सुधारणे:** शाळांमध्ये मुलांच्या गुणवत्तापूर्ण शिक्षणाच्या संधी वाढवणे.
6. **ग्रामविकास आणि पायाभूत सुविधा:** गावांच्या सर्वांगीण विकासासाठी रस्ते, पाणी, आणि वीज यांच्या सुविधांची सुधारणा.

सम्पूर्णता अभियानाच्या प्रमुख वैशिष्ट्ये

1. **तीन महिन्यांचा कालावधी:** हा उपक्रम तीन महिन्यांसाठी राबविला जाईल, ज्यामध्ये सर्व विभाग आणि मंत्रालये एकत्रित येऊन लक्ष्य साध्य करण्यासाठी कार्य करतील.
2. **मल्टी-स्टेकहोल्डर दृष्टिकोन:** केंद्र आणि राज्य सरकारे, स्थानिक प्रशासन, तसेच गैर-सरकारी संस्था आणि खाजगी क्षेत्र यांच्याशी समन्वय साधून अभियानाचे उद्दिष्ट पूर्ण करण्याचे काम होईल.
3. **डेटा-आधारित मॉनिटरिंग:** आकांक्षात्मक जिल्ह्यांतील आणि ब्लॉक्समधील प्रगती नियमितपणे मोजली जाईल आणि त्यासाठी विशिष्ट मापनाचे निकष ठेवले जातील.
4. **स्थायी विकासाचे उद्दिष्ट:** या अभियानाद्वारे प्रगतीच्या केवळ तात्कालिक गरजाच नाही तर दीर्घकालीन विकासासाठी देखील पायाभूत सुविधा आणि धोरणात्मक उपाययोजना करण्यात येतील.

अभियानाचे महत्त्व

1. **समाजातील सर्वात मागासलेल्यांना विकासाच्या मुख्य प्रवाहात आणणे:** आकांक्षात्मक जिल्हे आणि ब्लॉक्स हे देशाच्या प्रगतीत महत्त्वाची भूमिका बजावतात. या अभियानाद्वारे समाजातील सर्वात मागासलेल्या भागांना प्रगतीच्या प्रवाहात आणण्यासाठी पुढाकार घेतला जात आहे.
2. **विकासात समावेशकता:** विविध सामाजिक, आर्थिक, आणि शैक्षणिक क्षेत्रांमध्ये सर्वसमावेशक विकास साधण्याच्या उद्देशाने हे अभियान राबविले जात आहे.
3. **गुणवत्तापूर्ण सेवा आणि पायाभूत सुविधा:** स्थानिक प्रशासनाच्या सहकार्याने, जलसंपदा, आरोग्य सेवा, शिक्षण, आणि कृषी यांसारख्या महत्त्वाच्या घटकांमध्ये सुधारणा करण्याचे उद्दिष्ट आहे.
4. **डेटा आणि परिणाम-आधारित अंमलबजावणी:** या अभियानातील प्रगती सतत मोजली जाणार असून त्यानुसार योजनांमध्ये आवश्यक बदल करण्यात येतील.

निष्कर्ष

निती आयोगाचे 'सम्पूर्णता अभियान' हा एक महत्त्वपूर्ण उपक्रम आहे, ज्याचा उद्देश आकांक्षात्मक जिल्हे आणि ब्लॉक्समधील सहा प्रमुख निर्देशांकांमध्ये शत-प्रतिशत पूर्णता साधणे आहे. या अभियानाद्वारे संपूर्ण देशाच्या प्रगतीसाठी पुढाकार घेतला गेला आहे. शाश्वत विकासाच्या उद्देशाने आकांक्षात्मक जिल्ह्यांना आणि ब्लॉक्सला राष्ट्रीय विकासाच्या प्रवाहात आणणे हे या उपक्रमाचे उद्दिष्ट आहे.

UPSC/MPSC परीक्षेसाठी महत्त्व:

निती आयोगाच्या 'सम्पूर्णता अभियान' या उपक्रमावर आधारित विकास आणि समावेशकता, राष्ट्रीय धोरणे, आणि ग्रामविकास यासंबंधीचे प्रश्न UPSC आणि MPSC परीक्षांमध्ये विचारले जाऊ शकतात.

2. आंतरराष्ट्रीय संबंध

2.1 भारताच्या शेजारील प्रदेशातील अस्थिरता: सध्याच्या घडामोडी आणि भारताच्या हितावरील परिणाम

का चर्चेत आहे?

बांगलादेशच्या पंतप्रधानांनी देशातील मोठ्या प्रमाणातील निदर्शनांमुळे राजीनामा दिला आहे. या राजीनाम्यानंतर अंतरिम सरकारची स्थापना झाली आहे, ज्याचे नेतृत्व बांगलादेशच्या एकमेव नोबेल पारितोषिक विजेते आणि ग्रामीण बँकेचे संस्थापक, तसेच मायक्रोक्रेडिट आणि मायक्रोफायनान्स या संकल्पनांचे प्रवर्तक असलेल्या **मोहम्मद युनूसने** घेतले आहे.

या राजकीय अस्थिरतेने संपूर्ण दक्षिण आशियात मोठी अस्थिरता निर्माण केली आहे. या प्रदेशातील घडामोडी भारताच्या सामरिक हितांवर आणि प्रादेशिक स्थैर्यावर मोठ्या प्रमाणात परिणाम करू शकतात.

सध्याच्या घडामोडींचे विश्लेषण

1. बांगलादेशमधील राजकीय अस्थिरता:

बांगलादेशच्या पंतप्रधानांच्या राजीनाम्यामुळे देशात अंतरिम सरकारची स्थापना झाली आहे. या सरकारचे नेतृत्व अर्थशास्त्रज्ञ आणि नोबेल विजेते **मोहम्मद युनूस** करत असून, त्यांच्याकडून बांगलादेशच्या अर्थव्यवस्थेला दिशा देण्याची अपेक्षा आहे. परंतु, या राजकीय घडामोडींनी बांगलादेशमधील लोकांमध्ये असंतोष आणि अस्थिरतेचे वातावरण निर्माण केले आहे. वाढते महागाई दर, बेरोजगारी, आणि आर्थिक अस्थिरता यामुळे जनता संतप्त आहे.

2. शेजारील देशांतील राजकीय अस्थिरता:

बांगलादेशशिवाय, नेपाळ, पाकिस्तान, श्रीलंका, आणि म्यानमार यांसारख्या भारताच्या शेजारील देशांमध्येही राजकीय आणि आर्थिक अस्थिरता आढळत आहे.

पाकिस्तान: तिथेही राजकीय अस्थिरता आणि आर्थिक संकट गंभीर स्वरूप धारण करत आहेत. नवीन निवडणुकांसाठी वातावरण तापले असून, अनेक राजकीय व्यक्तींवर आरोप आणि भ्रष्टाचाराच्या चौकशी सुरु आहेत.

नेपाळ: नेपाळमध्ये राजकीय गोंधळ आणि सततच्या सरकारबदलामुळे प्रशासकीय अस्थिरता निर्माण झाली आहे.

श्रीलंका: आर्थिक संकटात सापडलेल्या श्रीलंकेला आर्थिक स्थैर्य मिळविण्यासाठी संघर्ष करावा लागत आहे.

म्यानमार: लष्करी राजवटीमुळे म्यानमारमध्ये लोकशाही मार्गाने निवडलेली सरकार पाडण्यात आली, ज्यामुळे देशात मोठ्या प्रमाणात संघर्ष आणि अस्थिरता आहे.

भारताच्या हितांवरील परिणाम

भारताचा दक्षिण आशियातील प्रमुख देश म्हणून महत्त्व आहे, आणि शेजारील देशांमधील अस्थिरता भारताच्या हितांना थेट परिणाम करते. पुढील काही मुद्द्यांवर ही अस्थिरता भारतासाठी महत्त्वाची ठरते:

1. सीमावर्ती सुरक्षेवर परिणाम:

बांगलादेश, नेपाळ, आणि म्यानमार यासारख्या देशांशी भारताचे मोठे सीमावर्ती संबंध आहेत. या देशांतील अस्थिरता भारताच्या सीमावर्ती प्रदेशात अनियमित स्थलांतर, तस्करी, आणि कट्टरपंथी गटांच्या कारवायांना चालना देऊ शकते. यामुळे भारताच्या सीमावर्ती सुरक्षा यंत्रणेला आव्हान निर्माण होऊ शकते.

2. आर्थिक संबंधांवरील परिणाम:

भारताच्या शेजारील देशांशी आर्थिक आणि व्यापारी संबंध मजबूत आहेत. बांगलादेश, श्रीलंका, आणि नेपाळ यांसारख्या देशांसोबत व्यापार आणि गुंतवणूक महत्त्वाची आहे. परंतु या देशांतील अस्थिरता भारताच्या आर्थिक हितांवर प्रतिकूल परिणाम करू शकते. उदाहरणार्थ, बांगलादेशमधील अस्थिरता दोन्ही देशांमधील व्यापाराला धक्का देऊ शकते आणि गुंतवणुकीत अनिश्चितता निर्माण करू शकते.

3. राजनैतिक संबंध आणि सामरिक हित:

भारताचा दक्षिण आशियातील राजनैतिक प्रभाव वाढविणे आणि चीनच्या वाढत्या प्रभावाला तोंड देणे हे महत्त्वाचे उद्दिष्ट आहे. शेजारील देशांमधील अस्थिरता चीनला या देशांमध्ये अधिक प्रभाव वाढविण्यासाठी संधी मिळवून देऊ शकते. बांगलादेशमध्ये चीनची गुंतवणूक आणि राजनैतिक संबंध वाढले आहेत, आणि ते भारताच्या सामरिक हितांना आव्हान देऊ शकतात.

4. आंतरराष्ट्रीय संबंधांवर परिणाम:

भारताच्या शेजारील देशांमध्ये अस्थिरता असल्यास, भारताने आंतरराष्ट्रीय स्तरावर त्याची भूमिका वाढवावी लागेल. अशा अस्थिर परिस्थितीत भारताने शांतता आणि स्थैर्य राखण्यासाठी भूमिका निभावणे आवश्यक आहे.

भविष्यकालीन दिशा

1. राजनैतिक समन्वयः

भारताने शेजारील देशांमधील राजकीय अस्थिरतेवर समन्वय साधून काम केले पाहिजे. बांगलादेशसह इतर शेजारी देशांशी सकारात्मक संबंध ठेवून त्यांच्यासोबतच्या आंतरराष्ट्रीय व्यासपीठांवर संवाद वाढवला पाहिजे.

2. सुरक्षा यंत्रणा अधिक मजबूत करणे:

सीमावर्ती भागातील सुरक्षेचे व्यवस्थापन अधिक मजबूत करणे गरजेचे आहे. स्थलांतर, तस्करी, आणि दहशतवाद यांवर लक्ष ठेवण्यासाठी आणि त्यांचा प्रतिबंध करण्यासाठी ठोस योजना आखणे आवश्यक आहे.

3. आर्थिक सहकार्याचे विस्तारः

शेजारील देशांमधील आर्थिक अस्थिरतेला तोंड देण्यासाठी भारताने आर्थिक सहकार्याच्या योजनांचा विस्तार करावा. व्यापारी संबंध वाढविणे, प्रकल्प गुंतवणुकीला चालना देणे, आणि शेजारील देशांच्या विकासासाठी धोरणात्मक मदत देणे यावर लक्ष केंद्रित केले पाहिजे.

4. बहुपक्षीय व्यासपीठांचा वापरः

भारताने **सार्क**, **बिमस्टेक**, आणि इतर आंतरराष्ट्रीय संस्थांमध्ये अधिक सक्रिय भूमिका निभावून शेजारील देशांमधील अस्थिरतेला सामोरे जाण्यासाठी सामूहिक उपाययोजना आखणे आवश्यक आहे.

निष्कर्ष

भारताच्या शेजारील देशांमधील राजकीय आणि आर्थिक अस्थिरता ही भारताच्या हितांसाठी गंभीर आव्हान ठरू शकते. बांगलादेशसह इतर शेजारील देशांमधील घडामोडींना सामोरे जाण्यासाठी भारताने ठोस धोरणात्मक उपाययोजना आखणे गरजेचे आहे. शांतता, सुरक्षा, आणि आर्थिक स्थैर्य राखण्यासाठी शेजारील देशांशी समन्वय साधून काम करणे ही काळाची गरज आहे.

UPSC/MPSC परीक्षेसाठी महत्त्वः

भारताच्या शेजारील देशांमधील अस्थिरता, भारताचे परराष्ट्र धोरण, आणि सामरिक हितांवर आधारित प्रश्न राज्यव्यवस्था आणि आंतरराष्ट्रीय संबंध या विषयांवर UPSC आणि MPSC परीक्षांमध्ये विचारले जाऊ शकतात.

2.2 जिनेव्हा अधिवेशनांच्या 75 व्या वर्धापन दिनानिमित्तः आंतरराष्ट्रीय मानवतावादी कायद्याचा पाया

का चर्चेत आहे?

2024 हे वर्ष 1949 च्या जिनेव्हा अधिवेशनांच्या **75 व्या वर्धापन दिनाचे** आहे. जिनेव्हा अधिवेशने आंतरराष्ट्रीय मानवी हक्क आणि मानवीय युद्धधोरणाच्या आधारावर जगभरातील संघर्षांमध्ये मानवतेच्या रक्षणासाठी महत्त्वपूर्ण योगदान देतात. आंतरराष्ट्रीय मानवतावादी कायदा

(International Humanitarian Law - IHL) हा युद्धाच्या नियमांचा आधारभूत घटक आहे, ज्याद्वारे संघर्षाच्या काळात लोकांच्या मूलभूत अधिकारांचे रक्षण केले जाते.

जिनेव्हा अधिवेशनांची पार्श्वभूमी

जिनेव्हा अधिवेशने आंतरराष्ट्रीय मानवीय कायद्याचा पाया घालणारे प्रमुख दस्तावेज आहेत. या अधिवेशनांची **मूळ स्थापना 1864 साली** झाली, परंतु 1949 मध्ये दुसऱ्या महायुद्धानंतर त्यात महत्त्वपूर्ण सुधारणा आणि विस्तार करण्यात आला. या अधिवेशनांचे प्रमुख उद्दिष्ट म्हणजे **सशस्त्र संघर्षाच्या वेळी लढणाऱ्या सैनिकांचे, कैद्यांचे, तसेच नागरिकांचे संरक्षण करणे.**

1949 च्या जिनेव्हा अधिवेशनाचे चार प्रमुख दस्तावेज:

1. **पहिले दस्तावेज:** युद्धाच्या वेळी जखमी आणि आजारी सैनिकांचे संरक्षण.
2. **दुसरे दस्तावेज:** समुद्रावर लढणाऱ्या सैनिकांचे संरक्षण आणि समुद्रात बुडलेल्या लोकांचे रक्षण.
3. **तिसरे दस्तावेज:** युद्धकैद्यांवरील व्यवहाराचे नियम.
4. **चौथे दस्तावेज:** युद्धाच्या वेळी नागरिकांचे संरक्षण.

आंतरराष्ट्रीय मानवतावादी कायद्याचे महत्त्व

आंतरराष्ट्रीय मानवतावादी कायदा (IHL) हा युद्धाच्या नियमांवर आधारित एक कायदा आहे, ज्याचा उद्देश सशस्त्र संघर्षाच्या काळात मानवी हक्कांचे संरक्षण करणे हा आहे. IHL च्या माध्यमातून युद्धकाळातील मर्यादा ठरवून दिल्या जातात, ज्यामुळे निष्पाप लोकांवर आणि लढण्याच्या योग्यतेवर असलेल्या व्यक्तींवर होणारे परिणाम मर्यादित होतात. यामध्ये प्रमुखतः खालील बाबींचा समावेश होतो:

- लढणाऱ्या व्यक्तींनी नागरिकांवर हल्ला करणे टाळणे.
- कैद्यांवर आणि जखमी सैनिकांवर मानवतावादी व्यवहार करणे.
- मुलांना, महिलांना, आणि निरपराध नागरिकांना युद्धाच्या त्रासापासून दूर ठेवणे.

जिनेव्हा अधिवेशनांची अंमलबजावणी

1949 च्या जिनेव्हा अधिवेशने जगभरातील अनेक देशांनी मान्य केली आहेत, आणि आज जगभरातील 196 देशांनी या अधिवेशनांचे अनुसरण केले आहे. हे अधिवेशने केवळ राज्यांना लागू नाहीत, तर सशस्त्र गटांनाही लागू आहेत.

त्यामुळे आंतरराष्ट्रीय मानवी हक्कांचे संरक्षण करण्यासाठी युद्धात सर्व देशांना या नियमांचे पालन करणे आवश्यक आहे.

जिनेव्हा अधिवेशनांचे प्रभाव आणि आव्हाने

प्रभाव:

1. **मानवतेचे संरक्षण:** युद्धाच्या कठोर परिस्थितीतही जिनेव्हा अधिवेशने मानवतेचे संरक्षण केले आहे. जखमी सैनिक, कैदी, आणि नागरिक यांचे जीवन या कायद्यांच्या मदतीने संरक्षित केले जाते.

2. मानवी हक्कांच्या संरक्षणाचे आंतरराष्ट्रीय तत्त्वज्ञान: या अधिवेशनांनी मानवी हक्कांचे महत्त्व आंतरराष्ट्रीय स्तरावर अधोरेखित केले आहे. आंतरराष्ट्रीय मानवीय कायदा ही मानवी हक्कांच्या संरक्षणाची आंतरराष्ट्रीय व्यवस्था बनली आहे.

3. संघर्ष समाधानात भूमिका: युद्धाच्या नियमांचे पालन करणे आणि IHL च्या आधारे शांतता चर्चेत सहकार्य करणे हे जागतिक स्तरावरील संघर्षांचे समाधान शोधण्यासाठी एक प्रमुख मार्ग ठरला आहे.

आव्हाने:

1. आंतरराष्ट्रीय अंमलबजावणीतील तफावत: काही देश आणि सशस्त्र गट IHL चे पालन करत नाहीत, ज्यामुळे युद्धात नागरिकांचे नुकसान होते. विशेषतः दहशतवादी गट आणि अन्य अनौपचारिक लढाईचे गट यामुळे जिनेव्हा अधिवेशनांच्या नियमांचे उल्लंघन होते.

2. नवीन तंत्रज्ञान आणि शस्त्रास्त्रांचा वापर: ड्रोन, सायबर युद्ध, आणि आधुनिक शस्त्रास्त्रांच्या वापरामुळे IHL च्या अंमलबजावणीतील मर्यादा उघडकीस येत आहेत. या आधुनिक शस्त्रास्त्रांमुळे युद्धातील मानवीय नुकसानीत वाढ होत आहे.

3. अधिकारांचे उल्लंघन आणि शिक्षा: युद्ध गुन्हे आणि मानवतावादी कायद्याचे उल्लंघन करणाऱ्यांना योग्य शिक्षा दिली जाणे हे एक आव्हान राहिले आहे. अनेक वेळा दोषींना शिक्षा दिली जात नाही किंवा न्यायालयीन कार्यवाही लांबणीवर टाकली जाते.

भारताच्या दृष्टिकोनातून महत्त्व

1. भारताची भूमिका आणि IHL चे पालन: भारताने 1949 च्या जिनेव्हा अधिवेशने स्वीकारली आहेत, आणि भारत आंतरराष्ट्रीय मानवीय कायद्याच्या पालनासाठी नेहमीच तत्पर राहिला आहे. भारतीय सैन्याद्वारे मानवी हक्कांचे संरक्षण करण्यासाठी जिनेव्हा अधिवेशनांचे पालन काटेकोरपणे केले जाते.

2. आंतरराष्ट्रीय प्रतिष्ठा: भारताच्या आंतरराष्ट्रीय स्तरावरच्या प्रतिष्ठेला जिनेव्हा अधिवेशनांचे पालन केल्याने मोठे महत्त्व प्राप्त होते. भारताने आंतरराष्ट्रीय मंचांवर मानवतावादी कायद्याचे महत्त्व वारंवार मांडले आहे.

3. सीमावर्ती संघर्ष आणि IHL: भारत-पाकिस्तान सीमावर्ती भागात आणि अन्य ठिकाणी असलेल्या संघर्षांच्या संदर्भात IHL चे पालन महत्त्वाचे ठरते. विशेषतः कारगिल युद्धाच्या वेळेस भारताने जिनेव्हा अधिवेशनांच्या नियमांचे कठोरपणे पालन केले होते.

भविष्यकालीन दिशा

1. आंतरराष्ट्रीय सहकार्य वाढविणे: आंतरराष्ट्रीय मानवी हक्कांचे आणि जिनेव्हा अधिवेशनांचे पालन करण्यासाठी आंतरराष्ट्रीय सहकार्य वाढविणे गरजेचे आहे. विविध देशांनी एकत्र येऊन IHL च्या अंमलबजावणीसाठी ठोस उपाययोजना आखली पाहिजेत.

2. नवीन युद्ध तंत्रज्ञानासाठी अद्ययावत कायदे: बदलत्या युद्ध तंत्रज्ञानाच्या काळात जिनेव्हा अधिवेशनांचे अद्ययावत रूपांतर आवश्यक आहे. आधुनिक शस्त्रास्त्रांचा योग्य वापर सुनिश्चित करण्यासाठी आंतरराष्ट्रीय कायद्यांमध्ये बदल करणे आवश्यक आहे.

3. विकसनशील देशांची भूमिका वाढविणे: भारतासह इतर विकसनशील देशांनी आंतरराष्ट्रीय मंचांवर IHL च्या पालनासाठी आपली भूमिका वाढवावी आणि या नियमांचे जागतिक प्रचार करावा.

निष्कर्ष

1949 च्या जिनेव्हा अधिवेशनांच्या 75 व्या वर्धापन दिनानिमित्त आंतरराष्ट्रीय मानवतावादी कायद्याचे महत्त्व पुन्हा अधोरेखित झाले आहे. जगभरातील युद्धाच्या काळात मानवी हक्कांचे रक्षण करण्यासाठी जिनेव्हा अधिवेशने एक प्रमुख घटक राहिले आहे. बदलत्या जगाच्या युद्ध धोरणात IHL च्या अद्ययावत आणि तंतोतंत अंमलबजावणीसाठी सर्व देशांनी एकत्र येणे आवश्यक आहे.

UPSC/MPSC परीक्षेसाठी महत्त्व:

आंतरराष्ट्रीय संबंध, युद्ध धोरणे, आणि मानवी हक्कांच्या संरक्षणाशी संबंधित प्रश्न जिनेव्हा अधिवेशनांशी संबंधित असू शकतात. जिनेव्हा अधिवेशने आणि आंतरराष्ट्रीय मानवतावादी कायद्याचे महत्त्व, भारताच्या भूमिकेसह, UPSC आणि MPSC परीक्षांमध्ये विचारले जाऊ शकते.

2.3 24 व्या शांघाय सहकार्य संघटनेच्या शिखर परिषदेचा आढावा: अस्ताना घोषणापत्राचा महत्त्वपूर्ण निर्णय

का चर्चेत आहे?

शांघाय सहकार्य संघटना (Shanghai Cooperation Organization - SCO) च्या सदस्य राष्ट्रांच्या प्रमुखांची 24 वी शिखर परिषद अस्ताना, कझाकस्तान येथे नुकतीच पार पडली. या परिषदेत अस्ताना घोषणापत्र स्वीकारण्यात आले, ज्यामध्ये सदस्य देशांनी विविध मुद्द्यांवर आपले एकमत नोंदवले आणि सहयोग वाढवण्यासाठी महत्त्वाचे निर्णय घेतले.

शांघाय सहकार्य संघटनेची पार्श्वभूमी

SCO ही एक बहुपक्षीय संघटना आहे, जी सुरुवातीला चीन, रशिया, कझाकस्तान, किर्गिझस्तान, ताजिकिस्तान, आणि उझबेकिस्तान या देशांच्या द्वारे 2001 साली स्थापन करण्यात आली. कालांतराने भारत आणि पाकिस्तान यांसारखे देशही यामध्ये सामील झाले. आजपर्यंत, SCO हा आंतरराष्ट्रीय स्तरावर सुरक्षा, आर्थिक विकास, आणि सांस्कृतिक आदानप्रदान यांसाठी एक प्रमुख मंच ठरला आहे. या संघटनेच्या कार्यक्षेत्रात विशेषतः मध्य आशियाई देशांच्या विकासावर लक्ष केंद्रित केले जाते.

24 व्या शिखर परिषदेचा मुख्य उद्देश

अस्ताना, कझाकस्तान येथे पार पडलेल्या 24 व्या शिखर परिषदेचा मुख्य उद्देश सदस्य देशांमधील सुरक्षा, आर्थिक विकास, आणि प्रादेशिक सहकार्याचे बळकटीकरण करणे हा होता. या परिषदेत अनेक मुद्द्यांवर चर्चा करण्यात आली, आणि अस्ताना घोषणापत्र हे त्याचे महत्त्वपूर्ण फलित ठरले.

अस्ताना घोषणापत्रातील मुख्य मुद्दे:

1. आंतरराष्ट्रीय आणि प्रादेशिक स्थैर्य:

अस्ताना घोषणापत्रात सदस्य देशांनी आंतरराष्ट्रीय स्थैर्य आणि शांततेसाठी एकत्र काम करण्याचे आश्वासन दिले. विशेषतः दहशतवाद, अत्याचार, आणि कट्टरवादाच्या मुद्द्यांवर एकत्रितपणे उपाययोजना करण्याची गरज अधोरेखित करण्यात आली.

2. सुरक्षेसाठी सहकार्य:

सदस्य देशांनी सुरक्षेच्या क्षेत्रात अधिक समन्वय साधण्यासाठी उपाययोजना करण्याचे ठरवले. त्यात सायबर सुरक्षेचा समावेश असून, सायबर गुन्हांच्या नियंत्रणासाठी एकत्रित प्रयत्न करण्याचे आश्वासन देण्यात आले.

3. आर्थिक सहकार्याचे बळकटीकरण:

आर्थिक विकासासंबंधित सहकार्य हे प्रमुख मुद्दा होते. सदस्य देशांनी वाणिज्य, गुंतवणूक, आणि तंत्रज्ञान क्षेत्रातील सहकार्याला प्रोत्साहन देण्याचे ठरवले. कनेक्टिव्हिटी प्रकल्प आणि इन्फ्रास्ट्रक्चर विकास यांच्याद्वारे सदस्य राष्ट्रांच्या आर्थिक संबंधांना चालना दिली जाणार आहे.

4. ऊर्जा आणि पर्यावरण संरक्षण:

SCO सदस्य देशांनी ऊर्जा सुरक्षेच्या क्षेत्रात एकत्रित प्रयत्न करण्याचे आणि पर्यावरणीय समस्यांना सामोरे जाण्यासाठी उपाययोजना करण्याचे निश्चित केले आहे. पर्यावरणीय संरक्षण, नूतनीकरणीय ऊर्जा विकास, आणि हवामान बदलासंबंधी निर्णय घेण्यात आले.

5. आंतरराष्ट्रीय कायद्याचे पालन:

सदस्य देशांनी आंतरराष्ट्रीय कायद्याच्या अधीन राहून कार्य करणे, राष्ट्रसंघाच्या तत्वांचा आदर करणे, आणि कोणत्याही प्रकारच्या हस्तक्षेपाच्या विरोधात एकत्रितपणे आवाज उठवणे यावर जोर दिला आहे.

भारताची भूमिका

भारताने या शिखर परिषदेतील सहभागातून SCO मधील आपली भूमिका अधिक बळकट केली. पंतप्रधान नरेंद्र मोदी यांनी शिखर परिषदेत दहशतवादविरोधी उपाययोजनांवर आणि आर्थिक सहकार्याच्या वाढीवर विशेष लक्ष केंद्रित केले. याशिवाय, भारताने मध्य आशियाई देशांबरोबरचे व्यापारी संबंध सुधारण्याचे उद्दिष्ट मांडले. SCO च्या मंचाचा उपयोग करून भारताने आंतरराष्ट्रीय सुरक्षा आणि प्रादेशिक स्थैर्याला बळ देण्याचे प्रयत्न केले आहेत.

अस्ताना घोषणापत्राचे महत्त्व

1. प्रादेशिक सहकार्याचे बळकटीकरण:

अस्ताना घोषणापत्राने सदस्य देशांमध्ये आंतरराष्ट्रीय स्तरावर स्थैर्य आणि शांततेसाठी सहकार्य वाढवण्याचे उद्दिष्ट ठरवले आहे. SCO हा मंच आहे, ज्याद्वारे मध्य आशियातील सुरक्षा, अर्थव्यवस्था, आणि सांस्कृतिक संबंधांना चालना मिळते.

2. सुरक्षा आणि दहशतवादविरोधी प्रयत्न:

अस्ताना घोषणापत्रात दहशतवादविरोधी उपाययोजनांवर विशेष लक्ष केंद्रित केले गेले आहे. हे घोषणापत्र सदस्य देशांना एकत्रितपणे दहशतवादी गटांच्या कारवायांना आव्हान देण्यासाठी एकजूट करण्यास प्रवृत्त करते.

3. आर्थिक सहकार्याचा विस्तार:

SCO मधील आर्थिक सहकार्य वाढविण्यासाठी अस्ताना घोषणापत्र महत्त्वपूर्ण आहे. भारताने मध्य आशियातील देशांबरोबरचे संबंध अधिक दृढ करण्यासाठी यात मोठी भूमिका घेतली आहे. कनेक्टिव्हिटी आणि वाणिज्य विकास हा सदस्य देशांच्या हितांसाठी महत्त्वपूर्ण घटक आहे.

4. आंतरराष्ट्रीय राजकारणात भूमिका:

अस्ताना घोषणापत्रात आंतरराष्ट्रीय कायद्याचे पालन, संयुक्त राष्ट्रसंघाच्या तत्वांचे पालन, आणि शांततेच्या दिशेने कार्य करणे यावर जोर दिला आहे. या घोषणापत्राच्या माध्यमातून SCO सदस्य देशांनी आंतरराष्ट्रीय संबंधांमध्ये अधिक स्थिरता निर्माण करण्यासाठी एकत्रितपणे काम करण्याचा निर्णय घेतला आहे.

भारताच्या दृष्टीने महत्त्व

1. सामरिक संबंधांचे बळकटीकरण:

मध्य आशियामध्ये भारताने आपले प्रभाव क्षेत्र वाढविण्यासाठी SCO च्या मंचाचा उपयोग केला आहे. चीनच्या प्रभावाला सामोरे जाण्यासाठी भारताच्या सामरिक सहकार्याची गरज वाढली आहे.

2. व्यापार आणि कनेक्टिव्हिटी वाढविण्याचे उद्दिष्ट:

भारताने या मंचावर आर्थिक सहकार्याचे उद्दिष्ट मांडले आहे, विशेषतः मध्य आशियातील व्यापार आणि संपर्क वाढविण्यासाठी भारताने महत्वाचे धोरण स्वीकारले आहे.

3. दहशतवादविरोधी उपाययोजना:

भारताने दहशतवादविरोधी उपाययोजनांवर भर दिला आहे, विशेषतः पाकिस्तान आणि अफगाणिस्तानमधील दहशतवादी गटांचा सामना करण्यासाठी SCO च्या मंचावरून प्रयत्न करण्याचे उद्दिष्ट आहे.

निष्कर्ष

24 वी शांघाय सहकार्य संघटनेची शिखर परिषद आणि अस्ताना घोषणापत्र यामुळे आंतरराष्ट्रीय स्तरावर स्थैर्य, सुरक्षा, आणि आर्थिक सहकार्याचे महत्त्व अधोरेखित झाले आहे. भारताने या मंचाचा उपयोग करून मध्य आशियातील आपल्या संबंधांना चालना दिली आहे आणि भविष्यातही SCO हा मंच भारताच्या सामरिक आणि आर्थिक हितांसाठी महत्त्वपूर्ण ठरणार आहे.

UPSC/MPSC परीक्षेसाठी महत्त्व:

शांघाय सहकार्य संघटनेच्या भूमिकेशी संबंधित **आंतरराष्ट्रीय संबंध, सुरक्षा** आणि **आर्थिक सहकार्याचे** मुद्दे महत्वाचे आहेत. SCO मधील भारताच्या भूमिकेसंबंधी प्रश्न राज्यव्यवस्था आणि आंतरराष्ट्रीय संबंध या विषयांवर विचारले जाऊ शकतात.

2.4 भारत-रशिया वार्षिक शिखर परिषद 2024: पंतप्रधानांचा महत्त्वपूर्ण दौरा

का चर्चेत आहे?

जुलै 2024 मध्ये, भारताचे पंतप्रधान रशियाला अधिकृत भेट देऊन **22 व्या भारत-रशिया वार्षिक शिखर परिषदेत** सहभागी झाले. या शिखर परिषदेत दोन्ही देशांनी राजनैतिक, आर्थिक, संरक्षण आणि सांस्कृतिक सहकार्याला अधिक बळकटी देण्यासाठी महत्त्वपूर्ण करार केले. ही परिषद जागतिक राजकारणाच्या संदर्भात भारत-रशिया संबंधांना नवे वळण देणारी ठरली.

भारत-रशिया संबंधांची पार्श्वभूमी

भारत आणि रशिया यांचे संबंध ऐतिहासिकदृष्ट्या मजबूत आणि मैत्रीपूर्ण राहिले आहेत. शीतयुद्धाच्या काळातही भारताने रशियाशी दृढ संबंध ठेवले होते. **1971 च्या भारत-रशिया मैत्री करारानंतर** या संबंधांना विशेष बळ मिळाले, आणि दोन्ही देशांनी संरक्षण, तंत्रज्ञान, व्यापार, आणि ऊर्जेच्या क्षेत्रात आपली भागीदारी वाढवली. आजही भारतासाठी रशिया हा एक विश्वासार्ह सहकारी आणि सामरिक भागीदार आहे.

शिखर परिषदेतील मुख्य मुद्दे:

1. संरक्षण सहकार्य

भारत-रशिया शिखर परिषदेत संरक्षण क्षेत्रातील सहकार्य हा प्रमुख मुद्दा होता. रशिया हा भारताचा सर्वात मोठा संरक्षण भागीदार असून, शस्त्रास्त्रांच्या पुरवठ्यात महत्वाची भूमिका बजावत आहे. पंतप्रधानांच्या या भेटीदरम्यान, दोन्ही देशांनी संरक्षण उपकरणांच्या उत्पादनात तंत्रज्ञान हस्तांतरण आणि सह-उत्पादनासंदर्भात नवे करार केले. विशेषतः **SU-30MKI लढाऊ विमानांच्या** उत्पादन आणि **AK-203** रायफलसच्या निर्मिती प्रक्रियेतील भागीदारीला चालना दिली गेली.

2. ऊर्जा सहकार्य

ऊर्जेच्या क्षेत्रात भारत आणि रशियामधील सहकार्य अधिक व्यापक होत आहे. **साखलिन प्रकल्प** आणि लिक्विफाइड नैसर्गिक वायू (LNG) आयात यांसारख्या प्रकल्पांमध्ये भारताची गुंतवणूक वाढली आहे. शिखर परिषदेत ऊर्जा सुरक्षेसाठी दीर्घकालीन करार करण्यात आले, ज्यात भारताच्या ऊर्जा गरजा पूर्ण करण्यासाठी रशियाच्या नैसर्गिक संसाधनांचा वापर करण्याचे आश्वासन मिळाले.

3. आर्थिक सहकार्य आणि व्यापार

दोन्ही देशांनी आर्थिक सहकार्य वाढवण्याचा निर्णय घेतला आणि व्यापारातील अडथळे दूर करण्यासाठी विविध उपाययोजनांवर चर्चा केली. रशियाबरोबर रुपया-रुबल व्यापार यंत्रणा सुलभ करण्यासाठी चर्चेचा भर दिला गेला. याशिवाय, Eurasian Economic Union (EAEU) मधील सामंजस्य करारांवर पुढील वाटचालीसाठी ठोस पाऊले उचलली गेली, ज्यामुळे भारत-रशिया व्यापार संबंधांना चालना मिळण्याची अपेक्षा आहे.

4. अंतराळ क्षेत्रात सहकार्य

भारत आणि रशिया अंतराळ क्षेत्रातील सहयोग वाढवत आहेत. **इस्रो (ISRO)** आणि **रॉसकॉसमॉस (Roscosmos)** यांच्यातील सहकार्यामुळे मंगळ आणि चंद्र मिशनमध्ये भागीदारी वाढणार आहे. शिखर परिषदेत अंतराळ क्षेत्रातील सहकार्यासाठी नवे करार करण्यात आले, ज्यामुळे दोन्ही देशांच्या अंतराळ तंत्रज्ञानाच्या विकासाला बळकटी मिळेल.

5. सांस्कृतिक आदानप्रदान

दोन्ही देशांतील सांस्कृतिक संबंधांना बळकटी देण्यासाठी अनेक उपक्रम घेण्यात आले आहेत. शिखर परिषदेत भारत-रशिया सांस्कृतिक वर्ष साजरे करण्याची घोषणा करण्यात आली. यामध्ये दोन्ही देशांमध्ये कलात्मक प्रदर्शन, फिल्म फेस्टिव्हल, आणि विद्यार्थी विनिमय कार्यक्रम आयोजित केले जाणार आहेत.

जागतिक राजकारणातील भारत-रशिया संबंधांचे महत्त्व

1. सामरिक सहकार्य

रशिया हा भारताच्या सामरिक सहकार्याचा एक महत्त्वाचा भाग आहे, विशेषतः संरक्षण क्षेत्रात. दोन्ही देशांनी एकत्रितपणे कार्य करणे हे आंतरराष्ट्रीय सुरक्षेसाठी महत्त्वाचे आहे, विशेषतः आफ्रिका, मध्य आशिया, आणि हिंद-प्रशांत क्षेत्रातील समस्यांच्या अनुषंगाने.

2. भारताच्या परराष्ट्र धोरणात समतोल

रशियाशी संबंध राखणे हे भारताच्या बहुआयामी परराष्ट्र धोरणाचे एक महत्त्वाचे अंग आहे. भारताने पश्चिमी देशांबरोबरच्या संबंधांमध्ये वाढ केली असली तरी, रशियाशी संबंध मजबूत ठेवणे हे भारताच्या सामरिक हिताचे आहे. विशेषतः, अमेरिका आणि युरोपीय देशांबरोबर असलेल्या बदलत्या संबंधांच्या पाश्चभूमीवर, भारताने रशियाशी आपले पारंपरिक संबंध टिकवण्याचा प्रयत्न केला आहे.

3. आंतरराष्ट्रीय मंचावर सहकार्य

BRICS, SCO, आणि **G20** सारख्या आंतरराष्ट्रीय मंचांवर भारत आणि रशिया एकत्रितपणे काम करत आहेत. या शिखर परिषदेत दोन्ही देशांनी जागतिक मंचांवरील सहकार्य मजबूत करण्यावर चर्चा केली. जागतिक आर्थिक असमानता, पर्यावरणीय बदल, आणि सुरक्षेची संबंधित मुद्द्यांवर एकत्रितपणे काम करण्याचे आश्वासन दिले.

भारताच्या दृष्टीने या शिखर परिषदेचे महत्त्व

1. सुरक्षा आणि संरक्षण सहकार्याचे बळकटीकरण:

शिखर परिषदेतील निर्णयांमुळे भारताचे संरक्षण सहकार्य वाढले आहे. यामुळे भारताच्या रक्षणक्षमता वाढविण्यासाठी रशियाच्या तंत्रज्ञानाचा फायदा होईल.

2. ऊर्जा सुरक्षेसाठी नवे मार्ग:

रशियासोबतच्या करारांमुळे भारताच्या ऊर्जा सुरक्षेला बळकटी मिळेल, विशेषतः नवनवीन ऊर्जा स्रोतांच्या संशोधनास प्रोत्साहन मिळेल.

3. आंतरराष्ट्रीय स्तरावर भारताचे स्थान बळकट:

या दौन्यामुळे भारताने आंतरराष्ट्रीय स्तरावर आपले सामरिक आणि आर्थिक संबंध अधिक दृढ केले आहेत, ज्यामुळे जागतिक राजकारणात भारताचे स्थान अधिक बळकट होईल.

निष्कर्ष

भारत-रशिया संबंधांच्या दृष्टीने 22 वी वार्षिक शिखर परिषद हा एक महत्वाचा टप्पा ठरला आहे. संरक्षण, ऊर्जा, आणि आर्थिक सहकार्याच्या मुद्द्यांवर दोन्ही देशांनी दीर्घकालीन निर्णय घेतले आहेत. या दौन्यामुळे भारताने रशियाशी आपली मैत्री अधिक दृढ केली असून, याचे सकारात्मक परिणाम आगामी काळात दिसून येतील.

UPSC/MPSC परीक्षेसाठी महत्त्व:

भारत-रशिया संबंध आणि या शिखर परिषदेतील निर्णय **आंतरराष्ट्रीय संबंध, सुरक्षा, आणि आर्थिक सहकार्याच्या** अनुषंगाने UPSC/MPSC परीक्षेसाठी महत्त्वपूर्ण ठरू शकतात. भारताचे परराष्ट्र धोरण, सामरिक सहकार्य, आणि आंतरराष्ट्रीय व्यापार यासंबंधी प्रश्न विचारले जाऊ शकतात.

2.5 भारताचा युनायटेड नेशन्सच्या अफगाणिस्तानवरील परिषदेत सहभाग: दोहा परिषद 2024

का चर्चेत आहे?

भारताने युनायटेड नेशन्सद्वारे आयोजित अफगाणिस्तानवरील **तिसऱ्या परिषदेत** भाग घेतला आहे, जी मे 2024 मध्ये दोहा, कतार येथे पार पडली. या परिषदेत 25 देशांनी सहभाग घेतला असून, तालिबानच्या सत्तेखालील अफगाणिस्तानमधील परिस्थिती सुधारण्यासाठी उपाययोजना शोधणे हे या बैठकीचे उद्दिष्ट आहे. भारताच्या या सहभागामुळे अफगाणिस्तानमधील स्थैर्य आणि विकासाच्या प्रयत्नांना आंतरराष्ट्रीय स्तरावर आणखी चालना मिळाली आहे.

पार्श्वभूमी

2021 मध्ये तालिबानने अफगाणिस्तानवर सत्ता मिळवल्यानंतर, त्या देशातील परिस्थिती कठीण झाली. तालिबानच्या राजवटीखाली महिला हक्क, मानवी हक्कांचे उल्लंघन, आणि मूलभूत सेवांवर झालेल्या परिणामांमुळे देशात अस्थिरता निर्माण झाली. अफगाणिस्तानमध्ये दहशतवादाचा प्रसार होण्याची शक्यता आणि मानवतावादी संकट गंभीर बनले आहेत. याच पार्श्वभूमीवर, आंतरराष्ट्रीय समुदायाने अफगाणिस्तानच्या भविष्यासाठी उपाययोजना करण्यासाठी हे पाऊल उचलले आहे.

दोहा परिषदेत भारताचा सहभाग

भारताने या परिषदेत महत्वाची भूमिका बजावली आहे. अफगाणिस्तानच्या पुनर्बांधणीमध्ये भारताने दीर्घकाळापासून महत्वाची भूमिका घेतली असून, सहयोगी प्रकल्प, शिक्षण, आरोग्य, आणि आंतरराष्ट्रीय सुरक्षेला चालना देण्यासाठी भारताने अनेक प्रयत्न केले आहेत.

परिषदेत मांडलेले मुद्दे:

1. अफगाण जनतेचे जीवनमान सुधारणे:

या परिषदेत सहभागी देशांनी अफगाणिस्तानातील लोकांचे जीवनमान सुधारण्याचे उद्दिष्ट ठेवले आहे. तालिबानच्या सत्तेखाली मानवी हक्कांची पायमल्ली होत असताना, महिला आणि मुलांचे हक्क, शिक्षण, आरोग्य, आणि आर्थिक संधी यांसारख्या मुद्द्यांवर विशेष लक्ष केंद्रित करण्यात आले.

2. मानवी हक्कांची सुरक्षा:

भारताने परिषदेत महिला, मुलींच्या हक्कांचे संरक्षण करण्याच्या दिशेने प्रयत्नांची गरज अधोरेखित केली. अफगाणिस्तानमधील मानवी हक्कांवर होणारे परिणाम लक्षात घेऊन, भारताने आंतरराष्ट्रीय समुदायाने एकत्रितपणे काम करण्याचे आवाहन केले.

3. आंतरराष्ट्रीय दहशतवादाचा धोका:

अफगाणिस्तानमधील स्थितीमुळे आंतरराष्ट्रीय स्तरावर दहशतवादाचा धोका निर्माण होण्याची शक्यता आहे. भारताने परिषदेत अफगाणिस्तानमधील दहशतवादविरोधी उपाययोजना आणि सीमावर्ती भागातील सुरक्षेला चालना देण्याची गरज मांडली. विशेषतः दक्षिण आशियातील सुरक्षेसाठी या भागातील स्थैर्य महत्त्वाचे आहे.

4. अफगाणिस्तानची आर्थिक पुनर्बांधणी:

अफगाणिस्तानच्या आर्थिक पुनर्बांधणीसाठी भारताने आपला अनुभव आणि सहयोग देण्याची तयारी दर्शवली आहे. कृषी, शिक्षण, आणि इन्फ्रास्ट्रक्चर यासारख्या क्षेत्रांमध्ये भारताने गेल्या काही वर्षांत मोठ्या प्रमाणावर मदत केली आहे, आणि भारताने या सहकार्याला चालना देण्याचे उद्दिष्ट ठेवले आहे.

अफगाणिस्तानमध्ये भारताचे हित

1. सुरक्षा आणि स्थैर्य

अफगाणिस्तानमधील अस्थिरता ही भारताच्या सुरक्षेसाठी मोठा धोका आहे, विशेषतः पाकिस्तानमधील दहशतवादी गटांच्या साठेबाजीमुळे भारताच्या सीमांवर असुरक्षितता वाढण्याची शक्यता आहे. तालिबान सत्ताधारी झाल्यानंतर, भारताने अफगाणिस्तानमधील स्थितीवर बारकाईने लक्ष ठेवले आहे आणि तिथल्या दहशतवादविरोधी प्रयत्नांमध्ये महत्त्वाची भूमिका निभावली आहे.

2. आर्थिक सहकार्य

भारत आणि अफगाणिस्तान यांचे आर्थिक संबंध पूर्वीपासूनच दृढ राहिले आहेत. भारताने अफगाणिस्तानमधील इन्फ्रास्ट्रक्चर प्रकल्प, आंतरराष्ट्रीय व्यापार मार्ग, आणि शिक्षणाच्या क्षेत्रात मोठे योगदान दिले आहे. तालिबानच्या राजवटीखाली असले तरी, अफगाणिस्तानच्या आर्थिक पुनर्बांधणीमध्ये भारताने आपले स्थान टिकवून ठेवले आहे.

3. सांस्कृतिक आणि ऐतिहासिक संबंध

भारत आणि अफगाणिस्तान यांच्यात दीर्घकाळापासून सांस्कृतिक आणि ऐतिहासिक संबंध आहेत. अफगाणिस्तानच्या जनता आणि भारतीय जनतेमध्ये परस्पर आदानप्रदानाचे अनेक संदर्भ आहेत. या पार्श्वभूमीवर भारताने नेहमीच अफगाणिस्तानच्या शांतता आणि विकासासाठी प्रयत्न केले आहेत.

दोहा परिषदेचे महत्त्व

1. मानवी हक्क आणि महिला सक्षमीकरण

दोहा परिषदेत अफगाण महिलांचे हक्क आणि मुलांचे भविष्य सुरक्षित करण्यावर भर देण्यात आला आहे. तालिबानच्या सत्तेखाली महिला शिक्षण आणि कामाच्या संधींबाबत मोठ्या मर्यादा आल्या आहेत. या संदर्भात भारत आणि आंतरराष्ट्रीय समुदायाने मानवी हक्कांचे संरक्षण करण्याची गरज मांडली आहे.

2. आंतरराष्ट्रीय समन्वय

अफगाणिस्तानमधील संकटाचा सामना करण्यासाठी आंतरराष्ट्रीय समन्वय महत्त्वाचा आहे. दोहा परिषदेत सहभागी 25 देशांनी एकत्रितपणे काम करण्याचे ठरवले आहे, जेणेकरून अफगाण जनतेच्या जीवनात सुधारणा होईल आणि त्यांना आवश्यक ती मदत मिळेल.

3. प्रादेशिक स्थैर्याचे महत्त्व

अफगाणिस्तानमधील स्थितीचा दक्षिण आशियातील स्थैर्यावर थेट परिणाम होतो. या परिस्थितीवर नियंत्रण ठेवण्यासाठी प्रादेशिक सहकार्य वाढवणे अत्यावश्यक आहे. दोहा परिषदेत याच मुद्द्यावर भर देऊन भारताने प्रादेशिक स्थैर्यासाठी महत्त्वाचे उपाययोजना मांडल्या आहेत.

निष्कर्ष

भारताचा दोहा परिषदेत सहभाग अफगाणिस्तानच्या भविष्यासाठी महत्त्वपूर्ण आहे. या बैठकीत अफगाण जनतेचे जीवनमान सुधारण्यासाठी उपाययोजना मांडण्यात आल्या, ज्यामुळे मानवी हक्कांचे रक्षण, महिला सक्षमीकरण, आणि प्रादेशिक स्थैर्याला चालना मिळेल. भारताने नेहमीच अफगाणिस्तानच्या शांती आणि विकासासाठी आपले योगदान दिले आहे, आणि या परिषदेत भारताने आपल्या भूमिकेला आणखी बळ दिले आहे.

UPSC/MPSC परीक्षांसाठी महत्त्व:

अफगाणिस्तानमधील स्थिती, **भारताचे परराष्ट्र धोरण, मानवी हक्क**, आणि **प्रादेशिक सहकार्य** हे विषय UPSC आणि MPSC परीक्षांसाठी महत्त्वाचे आहेत. या संदर्भात आंतरराष्ट्रीय संबंध, सुरक्षा धोरण, आणि जागतिक मंचांवरील भारताच्या भूमिकेबाबत प्रश्न विचारले जाऊ शकतात.

2.6 भारताने कोलंबो प्रोसेसचे अध्यक्षपद घेतले: पहिल्या बैठकीचा आढावा

का चर्चेत आहे?

भारताने कोलंबो प्रोसेस या आंतरराष्ट्रीय स्थलांतर आणि कामगार विषयक गटाचे **अध्यक्षपद स्वीकारले** आहे आणि 2024 मध्ये आपल्या पहिल्या बैठकीचे यशस्वी आयोजन केले. कोलंबो प्रोसेस हे एक आंतर-सरकारी परिषदेचे मंच आहे, ज्यामध्ये आशियाई स्थलांतरित कामगारांच्या सुरक्षेसाठी धोरणात्मक उपाययोजना आखल्या जातात. या गटाचे अध्यक्षपद भूषवणारा भारत हा स्थलांतरित कामगारांच्या हितसंबंधांचे रक्षण करण्यासाठी महत्वाच्या भूमिका बजावण्याची अपेक्षा आहे.

कोलंबो प्रोसेसची पार्श्वभूमी

कोलंबो प्रोसेसची **स्थापना 2003 मध्ये** झाली, आणि हे मंच विशेषतः दक्षिण आणि आग्नेय आशियाई देशांच्या स्थलांतरित कामगारांच्या समस्या सोडवण्यासाठी कार्य करते. या प्रक्रियेचा मुख्य उद्देश स्थलांतरित कामगारांच्या हक्कांचे रक्षण, मानवी तस्करीविरोधी उपाययोजना, आणि सुरक्षित स्थलांतर प्रक्रियेचे समर्थन करणे आहे. सध्या यात **12 सदस्य राष्ट्रे** सहभागी आहेत, ज्यात भारत, नेपाळ, बांगलादेश, श्रीलंका, पाकिस्तान, आणि फिलिपाईन्स यांचा समावेश आहे.

भारताच्या अध्यक्षपदाचे महत्त्व

भारत हा विश्वातील सर्वाधिक स्थलांतरित मजुरांची संख्या असलेला देश आहे. हजारो भारतीय मजूर गल्फ देशांमध्ये आणि इतरत्र काम करत आहेत. या मजुरांच्या सुरक्षा, हक्कांचे संरक्षण, आणि आर्थिक हितसंबंधांचे रक्षण करणे हे भारताचे प्राथमिक उद्दिष्ट आहे. त्यामुळे, भारताच्या अध्यक्षपदाच्या काळात स्थलांतरित कामगारांच्या संरक्षणासाठी नवे धोरणात्मक निर्णय घेण्याची अपेक्षा आहे.

पहिल्या बैठकीतील महत्वाचे मुद्दे:

1. स्थलांतरित कामगारांचे हक्क

पहिल्या बैठकीत स्थलांतरित कामगारांच्या हक्कांवर विशेष लक्ष केंद्रित करण्यात आले. भारताने कामगारांचे शोषण टाळण्यासाठी आंतरराष्ट्रीय सहकार्य वाढवण्याचे आवाहन केले. स्थलांतरित कामगारांना कामाच्या ठिकाणी सुरक्षितता आणि कायदेशीर मदत मिळावी यासाठी उपाययोजनांवर चर्चा झाली.

2. मानवी तस्करीविरोधी उपाययोजना

कोलंबो प्रोसेसच्या अध्यक्षपदाच्या काळात भारताने मानवी तस्करीविरोधी लढ्यात आंतरराष्ट्रीय सहकार्याचे महत्त्व अधोरेखित केले. स्थलांतरित प्रक्रियेतील तस्करीची समस्या ही स्थलांतरित मजुरांसाठी मोठा धोका आहे, आणि या संदर्भात भारताने तस्करी रोखण्यासाठी तंत्रज्ञानाच्या वापराचे महत्त्व मांडले.

3. सुरक्षित स्थलांतर प्रक्रिया

भारताच्या अध्यक्षतेखाली झालेल्या बैठकीत सुरक्षित स्थलांतर प्रक्रियेच्या विकासावर चर्चा झाली. स्थलांतरित मजुरांच्या नोंदणी, त्यांच्या किमान वेतनाची हमी, आणि सुरक्षित रोजगाराच्या संधी यावर विशेष भर देण्यात आला. यासोबतच, स्थलांतरित कामगारांच्या आंतरराष्ट्रीय सुरक्षा व्यवस्थेच्या विकासासाठी विविध देशांशी सहकार्य करण्याचे आवाहन करण्यात आले.

4. स्थलांतरित मजुरांची सामाजिक सुरक्षा

भारताने स्थलांतरित मजुरांसाठी सामाजिक सुरक्षेच्या योजनांच्या विकासावर भर दिला. यामध्ये कामगारांच्या आरोग्य विमा, निवृत्ती योजनांमध्ये सहभागी होणे, आणि त्यांच्या कुटुंबीयांना सुरक्षिततेची हमी देण्यासाठी आंतरराष्ट्रीय सहकार्याचे महत्त्व मांडले. या बैठकीत भारताने स्थलांतरित कामगारांसाठी वैद्यकीय सेवा आणि कल्याण योजनांमध्ये सुधारणा करण्याची योजना आखली.

5. दक्षिण-दक्षिण सहकार्य

कोलंबो प्रोसेसच्या अध्यक्षतेखाली भारताने दक्षिण-दक्षिण सहकार्याचे महत्त्व अधोरेखित केले. स्थलांतरित कामगारांच्या सुरक्षेसाठी दक्षिण आशियाई आणि आग्नेय आशियाई देशांनी एकत्रितपणे काम करण्याची गरज असल्याचे भारताने मांडले. या सहकार्यामुळे या देशांमधील स्थलांतर प्रक्रियेतील समस्या सोडवणे सोपे होईल.

भारताच्या अध्यक्षतेखालील भविष्यातील उद्दिष्टे

1. स्थलांतरित कामगारांसाठी नवी धोरणे:

भारताने स्थलांतरित कामगारांच्या सुरक्षेसाठी आणि त्यांच्याशी संबंधित धोरणांच्या अंमलबजावणीसाठी नवे निर्णय घेण्याचा निर्धार व्यक्त केला आहे.

2. कामगारांची सुरक्षा आणि रोजगाराच्या संधी:

स्थलांतरित कामगारांना सुरक्षा देणारे रोजगार संधी तयार करणे आणि त्यांना जागतिक अर्थव्यवस्थेत सहभागी होण्यासाठी सक्षम करणे हे महत्त्वाचे उद्दिष्ट आहे.

3. तंत्रज्ञानाचा वापर:

भारताने आधुनिक तंत्रज्ञानाचा वापर करून स्थलांतरित कामगारांच्या समस्या सोडवण्यावर भर दिला आहे. यामध्ये कामगारांच्या नोंदणीसाठी डिजिटल प्लॅटफॉर्मचा वापर आणि तस्करीविरोधी यंत्रणा अधिक सक्षम करण्यावर चर्चा झाली.

निष्कर्ष

भारताच्या अध्यक्षपदाखाली झालेली पहिली कोलंबो प्रोसेस बैठक स्थलांतरित कामगारांच्या सुरक्षेसाठी महत्त्वाची ठरली आहे. या बैठकीत मानवी हक्कांचे रक्षण, सुरक्षित स्थलांतर प्रक्रिया, आणि सामाजिक सुरक्षा या मुद्द्यांवर महत्त्वपूर्ण चर्चा झाली. भारताने आंतरराष्ट्रीय सहकार्याच्या माध्यमातून स्थलांतरित मजुरांच्या सुरक्षेला बळकटी देण्याचे उद्दिष्ट ठेवले आहे, जे जागतिक स्थलांतर धोरणाच्या दृष्टीने अत्यंत महत्त्वाचे आहे.

UPSC/MPSC परीक्षासाठी महत्त्व:

कोलंबो प्रोसेस, स्थलांतरित कामगारांचे हक्क, आंतरराष्ट्रीय सहकार्य, आणि सामाजिक सुरक्षा हे UPSC आणि MPSC परीक्षांसाठी महत्त्वाचे विषय आहेत. परीक्षेत स्थलांतर धोरण, मानवी हक्क, आणि आंतरराष्ट्रीय संबंधावर आधारित प्रश्न विचारले जाऊ शकतात.

2.7 मॉरिशसमध्ये भारताचे पहिले 'जन औषधी केंद्र' (JAK)

का चर्चेत आहे?

भारत सरकारच्या 'प्रधानमंत्री भारतीय जनऔषधी परियोजना' अंतर्गत, मॉरिशसमध्ये भारताच्या पहिले परदेशी 'जन औषधी केंद्र' (JAK) उद्घाटन झाले आहे. हे केंद्र सप्टेंबर 2024 मध्ये सुरू झाले आणि या उपक्रमाचे उद्दिष्ट आहे मॉरिशसमधील लोकांना परवडणाऱ्या किंमतीत दर्जेदार औषधे उपलब्ध करून देणे.

'जन औषधी केंद्र' ची पार्श्वभूमी

भारत सरकारने 2008 साली प्रधानमंत्री भारतीय जनऔषधी योजना (PMBJP) सुरू केली. या योजनेतर्गत सार्वजनिक औषध केंद्रे उघडण्यात आली, ज्यामध्ये जनरल औषधे व अन्य वैद्यकीय सामग्री परवडणाऱ्या दरात दिली जातात. या औषधांचे उत्पादन भारतीय फार्मास्युटिकल्स लिमिटेड (BPPI) कडून होते, ज्याद्वारे हाय-कालिटी जेनेरिक औषधे नागरिकांपर्यंत पोहोचवली जातात. या योजनेचा हेतू म्हणजे औषधांच्या महागाईवर नियंत्रण ठेवणे आणि सामान्य लोकांना त्यांच्या औषधांवर जास्त पैसे खर्च न करता त्यांची गरज भागवून देणे.

मॉरिशसमध्ये 'जन औषधी केंद्र' चे महत्त्व

1. परवडणाऱ्या औषधांची उपलब्धता

मॉरिशसमध्ये या केंद्राच्या उद्घाटनामुळे भारत-मॉरिशस संबंध आणखी दृढ होतील आणि त्या देशातील लोकांना परवडणाऱ्या किंमतीत दर्जेदार औषधे मिळतील. या औषधांची किंमत बाजारातील इतर औषधांपेक्षा खूप कमी असल्याने सामान्य लोकांचे आर्थिक ओझे कमी होईल.

2. वैद्यकीय सुविधांची वाढ

मॉरिशसमध्ये औषधे आणि वैद्यकीय साहित्य महाग असण्याची समस्या आहे. भारताच्या या उपक्रमामुळे अविकसित आणि मध्यमवर्गीय लोकांना दर्जेदार औषधे कमी किंमतीत मिळण्याचा फायदा होईल. तसेच, जेनेरिक औषधांची वापरात वाढ होईल, ज्यामुळे आरोग्य सेवा अधिक परवडणारी आणि सर्वसमावेशक होईल.

3. भारताचा वाढता जागतिक आरोग्य क्षेत्रातील प्रभाव

भारताच्या औषधनिर्माण क्षेत्रातील प्रगती आणि परवडणाऱ्या औषधांमध्ये भारताने मिळवलेले यश जागतिक पातळीवर अधोरेखित होईल. मॉरिशससारख्या देशांमध्ये औषधांवर होणाऱ्या खर्चाचे प्रमाण कमी करण्यासाठी भारताची 'जन औषधी योजना' मॉडेल म्हणून वापरली जाऊ शकते.

भारत आणि मॉरिशस संबंध

भारत आणि मॉरिशस यांच्यात दीर्घकाळापासून सांस्कृतिक, आर्थिक, आणि ऐतिहासिक संबंध आहेत. मॉरिशसमध्ये भारतीय वंशाच्या लोकांचे मोठ्या प्रमाणात वास्तव्य आहे, आणि दोन्ही देशांमध्ये व्यापार, सुरक्षा, आणि विकास सहकार्याचे धोरणात्मक संबंध कायम आहेत. औषधनिर्माण क्षेत्रात सहकार्य वाढवण्याच्या उद्दिष्टाने, भारताच्या या पहिल्या परदेशी जन औषधी केंद्राचे उद्घाटन मॉरिशससाठी एक महत्त्वपूर्ण टप्पा ठरला आहे.

जन औषधी केंद्राचे वैशिष्ट्ये

1. दर्जेदार जेनेरिक औषधे:

या केंद्रात भारतीय BPPI द्वारे तयार केलेली जेनेरिक औषधे मिळतील, ज्यांची गुणवत्ता ब्रँडेड औषधांइतकीच चांगली आहे, पण त्यांची किंमत खूप कमी आहे.

2. कमी किमतीत औषधे:

या केंद्रातील औषधांची किंमत बाजारपेठेत उपलब्ध असलेल्या ब्रँडेड औषधांपेक्षा 50%-90% कमी असेल, ज्यामुळे सामान्य लोकांना मोठा फायदा होईल.

3. आरोग्य सुविधांचा विस्तार:

हे केंद्र मॉरिशससारख्या देशांमध्ये सामान्य लोकांना आरोग्य सेवांचा लाभ देण्यासाठी एक महत्वाचा टप्पा असेल. आरोग्य सेवा अधिक परवडणारी होण्यास या केंद्रामुळे मदत होईल.

जन औषधी केंद्रांचे फायदे

1. औषधांवर खर्च कमी होणे:

सामान्य लोकांचे औषधांवर होणारे आर्थिक ओझे कमी करण्याचे उद्दिष्ट या केंद्रांमार्गे आहे. त्यामुळे लोकांना आवश्यक औषधे परवडणाऱ्या दरात मिळण्याची हमी आहे.

2. सर्वसमावेशक आरोग्य सेवा:

परवडणाऱ्या औषधांमुळे जास्तीत जास्त लोक आरोग्य सेवांचा लाभ घेऊ शकतात, ज्यामुळे आरोग्य सेवांची सर्वसमावेशकता वाढते.

3. आंतरराष्ट्रीय आरोग्य क्षेत्रातील सहकार्य:

भारताच्या औषधनिर्माण क्षेत्रातील आंतरराष्ट्रीय विस्ताराचे हे केंद्र एक उत्तम उदाहरण आहे. मॉरिशसमधील जन औषधी केंद्र इतर देशांसाठीही एक मॉडेल ठरू शकते.

भारतासाठी महत्त्व

भारताने आपली औषधनिर्माण शक्ती केवळ देशांतर्गतच नव्हे तर आंतरराष्ट्रीय स्तरावरही सिद्ध केली आहे. मॉरिशसमध्ये पहिले जन औषधी केंद्र उघडणे म्हणजे भारताचा आरोग्य क्षेत्रातील जागतिक सहभाग आणि नेतृत्व अधोरेखित करणे होय. यामुळे भारत-मॉरिशस संबंधांमध्ये आणखी बळकटी येईल आणि भारताच्या 'मेड इन इंडिया' उत्पादनांची आंतरराष्ट्रीय पातळीवर प्रतिष्ठा वाढेल.

निष्कर्ष

मॉरिशसमध्ये भारताचे पहिले 'जन औषधी केंद्र' उघडणे हे एक महत्वाचे धोरणात्मक पाऊल आहे. या उपक्रमामुळे मॉरिशसच्या लोकांना परवडणाऱ्या दरात दर्जेदार औषधे उपलब्ध होतील आणि भारत-मॉरिशस संबंध आणखी दृढ होतील. भारताने आरोग्य सेवांमध्ये केलेली प्रगती आणि परवडणाऱ्या औषधांच्या वितरणासाठी घेतलेले पुढाकार जागतिक आरोग्य क्षेत्रातील भारताची नेतृत्व भूमिका अधिक दृढ करतात.

UPSC/MPSC परीक्षेसाठी महत्त्व:

आंतरराष्ट्रीय संबंध, भारताची औषधनिर्माण क्षेत्रातील प्रगती, आणि जन औषधी योजना हे UPSC आणि MPSC परीक्षांमध्ये महत्वाचे विषय आहेत. परीक्षेत 'जन औषधी योजना', भारत-मॉरिशस संबंध, आणि आरोग्य सेवांबाबतचे धोरणात्मक मुद्दे विचारले जाऊ शकतात.

2.8 भारताच्या केरळमधील नवीन 'विझिंजम आंतरराष्ट्रीय ट्रान्सशिपमेंट बंदर' येथे पहिले कार्गो जहाज दाखल

का चर्चेत आहे?

भारताच्या केरळ राज्यातील 'विझिंजम आंतरराष्ट्रीय ट्रान्सशिपमेंट डीपवॉटर मल्टीपर्पज सीपोर्ट' येथे पहिले कार्गो जहाज नुकतेच दाखल झाले आहे. 2024 मध्ये सुरू झालेल्या या बंदरामुळे भारताचे मागोवा व्यापारातील सामर्थ्य वाढणार आहे. या बंदराचे वैशिष्ट्य म्हणजे अर्ध-स्वयंचलित तंत्रज्ञानाचा वापर, ज्यामुळे ट्रान्सशिपमेंट प्रक्रियेत जलद आणि कार्यक्षमतेने काम होईल. या बंदरामुळे भारताचे आंतरराष्ट्रीय व्यापार आणि लॉजिस्टिक क्षेत्रात महत्त्वपूर्ण स्थान निर्माण होणार आहे.

'विझिंजम बंदर'ची पार्श्वभूमी

विझिंजम बंदर हा भारताच्या केरळ राज्यात असलेला पहिला अर्ध-स्वयंचलित ट्रान्सशिपमेंट बंदर आहे. या बंदराचे बांधकाम आदानी पोर्ट्स आणि स्पेशल इकॉनॉमिक झोन (APSEZ) कंपनीने केले आहे. बंदराची वैशिष्ट्ये म्हणजे ते आंतरराष्ट्रीय जहाजांच्या ट्रान्सशिपमेंटसाठी

एक महत्त्वपूर्ण केंद्र ठरणार आहे. जगातील प्रमुख बंदरांमध्ये श्रीलंका, दुबई, सिंगापूर यांच्यासोबत स्पर्धा करण्यासाठी भारताने हे बंदर उभारले आहे.

बंदराचे महत्त्व

1. आंतरराष्ट्रीय व्यापारात वाढ

विझिंजम बंदर हे भारतातील एक प्रमुख ट्रान्सशिपमेंट हब म्हणून विकसित केले जात आहे. या बंदरामुळे आंतरराष्ट्रीय पातळीवरून येणाऱ्या मालवाहू जहाजांना भारतातील अन्य बंदरांमध्ये माल हस्तांतरण करण्यासाठी एक महत्वाचा मार्ग उपलब्ध होईल. त्यामुळे भारतातील आयात-निर्यात व्यापाराला मोठी चालना मिळेल.

2. भारतातील लॉजिस्टिक क्षेत्रात क्रांती

हे बंदर अर्ध-स्वयंचलित तंत्रज्ञानाच्या मदतीने कार्य करेल, ज्यामुळे कार्गो प्रक्रिया जलद आणि कार्यक्षम होईल. त्यामुळे भारतातील लॉजिस्टिक क्षेत्रातील वेग वाढेल आणि मालवाहतूक करण्याच्या प्रक्रियेत मोठी सुधारणा होईल.

3. आर्थिक विकासाला चालना

विझिंजम बंदराच्या सुरुवातीमुळे भारतातील दक्षिणी राज्यांमध्ये मोठ्या प्रमाणात आर्थिक विकासाची संधी उपलब्ध होईल. स्थानिक रोजगार वाढेल आणि नवीन व्यवसायाच्या संधी उभ्या राहतील. केरळ राज्यात या बंदरामुळे औद्योगिक आणि व्यावसायिक विकास होईल.

कार्गो जहाजाचे स्वागत आणि भविष्यातील संधी

1. पहिल्या कार्गो जहाजाचे आगमन

विझिंजम बंदरात दाखल झालेले पहिले कार्गो जहाज म्हणजे शांघायहून आलेले '**MSC Valerie**' जहाज होय. हे जहाज विविध प्रकारच्या मालवाहतूक घेऊन आले आहे. या आगमनामुळे विझिंजम बंदराने आंतरराष्ट्रीय व्यापाराच्या नव्या युगाची सुरुवात केली आहे.

2. ट्रान्सशिपमेंट हब होण्याच्या दिशेने भारताचे पाऊल

विझिंजम बंदर भारताला दक्षिण आशियातील महत्वाचे ट्रान्सशिपमेंट केंद्र म्हणून स्थापित करेल. श्रीलंका, सिंगापूर आणि दुबई यांच्यासोबत स्पर्धा करून भारत या बंदराच्या माध्यमातून आंतरराष्ट्रीय मालवाहतूक व्यापाराचे महत्वाचे केंद्र होऊ शकतो.

3. शिपिंग आणि लॉजिस्टिक सुधारणा

या बंदराचे स्थान हे भारताच्या पश्चिम आणि पूर्व किनारपट्टीवरील बंदरांशी कनेक्टिव्हिटी वाढवणार आहे. हे बंदर मालवाहतूक जलद आणि स्वस्त करणार आहे, ज्यामुळे भारतातील शिपिंग आणि लॉजिस्टिकच्या व्यवस्थेत सुधारणा होईल.

विझिंजम बंदराची वैशिष्ट्ये

1. अर्ध-स्वयंचलित यंत्रणा:

बंदरात कार्गो हाताळणीसाठी आधुनिक अर्ध-स्वयंचलित तंत्रज्ञानाचा वापर केला जात आहे, ज्यामुळे जलद आणि अधिक कार्यक्षम माल वाहतूक शक्य होते.

2. सखल बंदर:

विझिंजम बंदर हे एक डीपवॉटर बंदर आहे, ज्यामुळे मोठ्या मालवाहू जहाजांना थेट बंदरात प्रवेश करता येतो. यामुळे कार्गोचे लोडिंग आणि अनलोडिंग प्रक्रिया जलद होते.

3. व्यापार क्षेत्रात क्रांती:

हे बंदर भारतासाठी एक व्यापार आणि लॉजिस्टिक हब म्हणून उदयास येईल. आंतरराष्ट्रीय व्यापाराच्या संधी वाढवण्याचे काम विझिंजम बंदर करेल.

भारतासाठी महत्त्व

विझिंजम बंदराचे उद्घाटन हे भारताच्या आंतरराष्ट्रीय व्यापार क्षेत्रातील महत्त्वाची घटना आहे. या बंदरामुळे भारताचा शिपिंग, लॉजिस्टिक आणि आयात-निर्यात व्यापारातील सहभाग वाढणार आहे. हे बंदर दक्षिण आशियातील एक प्रमुख ट्रान्सशिपमेंट केंद्र म्हणून कार्य करेल, ज्यामुळे भारताच्या आर्थिक आणि व्यावसायिक विकासाचा चालना मिळेल.

निष्कर्ष

विझिंजम आंतरराष्ट्रीय ट्रान्सशिपमेंट बंदराच्या सुरुवातीने भारताचे वैश्विक व्यापारी क्षेत्रात एक नवे पर्व सुरू झाले आहे. या बंदरामुळे आंतरराष्ट्रीय व्यापारातील भारताची भूमिका अधिक बळकट होणार आहे. अर्ध-स्वयंचलित तंत्रज्ञान आणि आधुनिक सुविधांच्या साहाय्याने, विझिंजम बंदर भविष्यातील आंतरराष्ट्रीय व्यापाराचे केंद्रबिंदू ठरणार आहे. भारतातील व्यापारी आणि लॉजिस्टिक क्षेत्राच्या विकासासाठी हे बंदर अत्यंत महत्त्वाचे ठरेल.

UPSC/MPSC परीक्षेसाठी महत्त्व:

भारतातील ट्रान्सशिपमेंट बंदरे, आंतरराष्ट्रीय व्यापार, लॉजिस्टिक क्षेत्रातील सुधारणा आणि आर्थिक विकास याबाबत प्रश्न विचारले जाऊ शकतात.

3. सामाजिक आणि आर्थिक विकास

3.1 'सस्टेनेबल डेव्हलपमेंट गोल्स (SDGs) रिपोर्ट 2024' - भारताची प्रगती

का चर्चेत आहे?

संयुक्त राष्ट्र आर्थिक आणि सामाजिक व्यवहार विभाग (UN DESA) ने 'सस्टेनेबल डेव्हलपमेंट गोल्स (SDGs) रिपोर्ट 2024' प्रकाशित केला आहे. या अहवालात 2030 पर्यंत SDGs साध्य करण्याच्या दिशेने जगभरातील प्रगतीचा आढावा घेतला गेला आहे. भारताच्या SDGs साध्य करण्याच्या स्थितीवरही विशेष लक्ष देण्यात आले आहे, ज्यामुळे 2030 पर्यंत भारताने हे ध्येय पूर्ण करण्यासाठी केलेली प्रगती आणि त्यातील अडचणी स्पष्ट होतात.

सस्टेनेबल डेव्हलपमेंट गोल्स (SDGs) काय आहेत?

SDGs हे 17 प्रमुख जागतिक ध्येयांचे संच आहेत, ज्यामध्ये गरिबी निर्मूलन, आरोग्य, शिक्षण, लिंग समानता, स्वच्छता, ऊर्जा, आर्थिक विकास आणि पर्यावरण संरक्षण यासारख्या मुद्द्यांचा समावेश आहे. 2015 साली सुरू करण्यात आलेल्या या SDGs चा उद्देश 2030 पर्यंत जगातील सर्व देशांनी हे उद्दिष्ट साध्य करण्यासाठी कार्य करणे हा आहे.

भारताची प्रगती

भारताने सस्टेनेबल डेव्हलपमेंट गोल्सच्या दिशेने अनेक धोरणात्मक उपाययोजना केल्या आहेत. विविध SDGs साध्य करण्याच्या मार्गावर भारताची स्थिती काय आहे आणि कोणत्या क्षेत्रात सुधारणा आवश्यक आहेत, याचा SDGs रिपोर्ट 2024 मध्ये विस्ताराने आढावा घेण्यात आला आहे.

1. गरिबी निर्मूलन (SDG 1)

भारताने गरिबी निर्मूलनाच्या दिशेने चांगली प्रगती केली आहे. प्रधानमंत्री आवास योजना, मनरेगा, आणि आयुष्मान भारत सारख्या योजनांनी गरीब लोकसंख्येचे जीवनमान सुधारण्यास मदत केली आहे. मात्र, ग्रामीण आणि शहरी भागातील विषमता कमी करण्यासाठी अजूनही अधिक प्रयत्न आवश्यक आहेत.

2. शिक्षण आणि आरोग्य (SDG 3 आणि 4)

आरोग्य सेवा आणि शिक्षणाच्या क्षेत्रात भारताने काही सकारात्मक पावले उचलली आहेत, पण अजूनही ग्रामीण भागातील आरोग्य सुविधा आणि प्राथमिक शिक्षणाच्या गुणवत्ता सुधारण्याची गरज आहे. राष्ट्रीय शिक्षण धोरण 2020 आणि आयुष्मान भारत योजना यामुळे भारताच्या शिक्षण आणि आरोग्य क्षेत्रात सकारात्मक बदल होत आहेत, परंतु शिक्षणात असमानता आणि बालमृत्यू दर कमी करण्यासाठी अजूनही कार्य करण्याची आवश्यकता आहे.

3. लिंग समानता (SDG 5)

लिंग समानतेच्या बाबतीत भारताने काही महत्त्वपूर्ण प्रगती केली आहे. 'बेटी बचाओ, बेटी पढाओ', आणि महिला सशक्तीकरण योजना यासारख्या कार्यक्रमांमुळे महिलांच्या शिक्षणात आणि आर्थिक सहभागात वाढ झाली आहे. तरीही, लैंगिक अत्याचार, महिलांचे आरोग्य आणि रोजगाराच्या संधींमध्ये सुधारणा करण्यासाठी अजूनही मोठ्या प्रमाणात प्रयत्न आवश्यक आहेत.

4. पर्यावरणीय शाश्वतता (SDG 13, 14, 15)

भारताने पर्यावरणीय शाश्वततेसाठी काही उपाययोजना केल्या आहेत, जसे की **आंतरराष्ट्रीय सौर आघाडी, स्वच्छ भारत अभियान**, आणि **हरित ऊर्जा उपक्रम**. तरीही, कार्बन उत्सर्जन कमी करणे, प्रदूषण नियंत्रित करणे, आणि नैसर्गिक संसाधनांचे संरक्षण हे भारताच्या धोरणांमध्ये अद्याप आव्हानात्मक मुद्दे आहेत.

5. स्वच्छ पाणी आणि स्वच्छता (SDG 6)

भारताने **जल जीवन मिशन, स्वच्छ भारत अभियान** यांसारख्या महत्वाच्या कार्यक्रमांच्या माध्यमातून स्वच्छ पाणी आणि स्वच्छतेची उपलब्धता सुधारली आहे. तरीही ग्रामीण आणि आदिवासी भागांतील पाण्याची उपलब्धता आणि स्वच्छतेच्या सोयींच्या गुणवत्तेत सुधारणा आवश्यक आहे.

भारताच्या SDGs च्या दिशेने पुढील वाटचाल

1. आर्थिक वाढ आणि रोजगार (SDG 8)

SDG रिपोर्ट 2024 मध्ये नमूद केले आहे की कोविड-19 महामारीनंतर भारताच्या आर्थिक विकासाच्या पुनरुत्थानासाठी प्रभावी धोरणात्मक उपाययोजना केल्या गेल्या आहेत. मात्र, बेरोजगारी कमी करणे आणि लहान व मध्यम उद्योगांना समर्थन देणे या क्षेत्रांमध्ये अधिक लक्ष देणे आवश्यक आहे.

2. उत्पादनक्षमता आणि पायाभूत सुविधा (SDG 9)

भारताने **मेक इन इंडिया, स्टार्टअप इंडिया** यांसारख्या योजनांच्या माध्यमातून उत्पादन क्षेत्राला चालना दिली आहे. तसेच, वाहतूक आणि डिजिटल पायाभूत सुविधांच्या विकासात महत्त्वपूर्ण प्रगती केली आहे. भविष्यात भारताने तंत्रज्ञान-आधारित उपाययोजना आणखी वाढवाव्यात.

3. समानता आणि न्याय (SDG 10 आणि 16)

भारतात अजूनही सामाजिक आणि आर्थिक विषमता कायम आहे. जातीय आणि धार्मिक संघर्ष, तसेच मानवाधिकारांचे उल्लंघन यांसारख्या समस्यांवर अधिक प्रभावीपणे लक्ष देण्याची गरज आहे. तसेच कायदा आणि सुव्यवस्थेच्या अंमलबजावणीमध्ये पारदर्शकता आणि समावेशकता यावर अधिक भर दिला जावा.

SDGs साध्य करण्यासाठी भारताची धोरणात्मक दिशा

1. SDG इंडेक्स आणि राज्यांतील प्रगती

NITI Aayog द्वारे जारी करण्यात आलेल्या SDG इंडेक्स च्या माध्यमातून भारताने आपली राज्ये आणि केंद्रशासित प्रदेशांची प्रगती मोजण्याची एक कार्यक्षम प्रणाली विकसित केली आहे. हे मॉनिटरिंग साधन राज्य सरकारांना SDGs साध्य करण्यासाठी मार्गदर्शन देते.

2. सार्वजनिक-खाजगी भागीदारी (PPP)

SDGs साध्य करण्यासाठी सार्वजनिक-खाजगी भागीदारीचा वापर वाढवण्याची गरज आहे. कॉर्पोरेट सामाजिक जबाबदारी (Corporate Social Responsibility – CSR) उपक्रम, स्थानिक उद्योजक आणि जागतिक संस्था यांचा सहभाग वाढवून भारताला शाश्वत विकासाच्या मार्गावर आणता येईल.

3. जलद शहरीकरण आणि ग्रामीण विकास

भारतातील शहरीकरणाचा वेग वाढत असताना स्मार्ट सिटी मिशन सारख्या उपक्रमांतर्गत शाश्वत शहरे विकसित करण्याची गरज आहे. तसेच, ग्रामीण विकासासाठी स्वच्छता, ऊर्जा, शिक्षण आणि आरोग्य सेवा सुधारण्यासाठी अधिक धोरणात्मक प्रयत्न आवश्यक आहेत.

निष्कर्ष

SDGs रिपोर्ट 2024 मधील भारताच्या प्रगतीवर लक्ष केंद्रित केले गेले आहे, ज्यात काही मुद्द्यांवर सकारात्मक बदल दिसून येत असताना अजूनही अनेक आव्हानं शिल्लक आहेत. शाश्वत विकासाचे उद्दिष्ट साध्य करण्यासाठी भारताने आणखी समर्पक उपाययोजना करण्याची गरज आहे, जसे की कौशल्य विकास, रोजगार निर्मिती, पर्यावरण संरक्षण, आणि आर्थिक विषमता कमी करणे. या दिशेने सकारात्मक पावले उचलल्यास, भारत 2030 पर्यंत SDGs साध्य करण्याच्या मार्गावर यशस्वी होऊ शकतो.

UPSC/MPSC परीक्षांसाठी महत्त्व:

भारताच्या शाश्वत विकास ध्येयांशी संबंधित प्रश्न विचारले जाऊ शकतात. SDGs च्या विविध उद्दिष्टांवरील भारताची स्थिती, प्रगती, आणि आव्हानं या स्पर्धा परीक्षांसाठी महत्त्वाचे मुद्दे आहेत.

3.2 वर्ल्ड बँक ग्रुप गॅरंटी प्लॅटफॉर्म (WBG GP) व्यापारासाठी सुरु

का चर्चेत आहे?

वर्ल्ड बँक ग्रुप गॅरंटी प्लॅटफॉर्म (WBG GP), हा एक अभिनव वित्तीय साधन आहे, जो व्यवसायासाठी अधिकृतपणे सुरू करण्यात आला आहे. या प्लॅटफॉर्मच्या उद्घाटनाने वर्ल्ड बँकने जागतिक वित्तीय प्रणालीत वित्तपुरवठा आणि गुंतवणुकीची वाढती गरज भागवण्याचा एक महत्त्वाचा टप्पा गाठला आहे. याचा उद्देश वित्तीय बाजारपेठांमध्ये धोक्याचे व्यवस्थापन करणे आणि जागतिक विकास प्रकल्पांना आवश्यक असलेली गुंतवणूक आकर्षित करणे आहे.

वर्ल्ड बँक ग्रुप गॅरंटी प्लॅटफॉर्म म्हणजे काय?

वर्ल्ड बँक ग्रुप गॅरंटी प्लॅटफॉर्म (WBG GP) हे एक डिजिटल तंत्रज्ञानावर आधारित साधन आहे, जे विविध देशांमधील वित्तीय संस्था, विकास संस्था आणि खाजगी गुंतवणूकदारांना आर्थिक संरक्षण देते. यामध्ये वर्ल्ड बँक ग्रुपच्या (WBG) सदस्य संस्था जसे की **आंतरराष्ट्रीय विकास संघटना (IDA)**, **आंतरराष्ट्रीय वित्त महामंडळ (IFC)** आणि **मल्टिलॅटरल इन्व्हेस्टमेंट गॅरंटी एजन्सी (MIGA)** यांचा समावेश आहे.

WBG GP चा मुख्य उद्देश

WBG GP चा मुख्य उद्देश म्हणजे **धोका व्यवस्थापन प्रणालीद्वारे वित्तीय गॅरंटी प्रदान करून विकास प्रकल्पांना प्रोत्साहन देणे**. या प्लॅटफॉर्मच्या मदतीने, वित्तीय बाजारपेठांना दीर्घकालीन आर्थिक आधार देऊन जोखीम व्यवस्थापन प्रणाली सशक्त केली जाईल, जेणेकरून विकास प्रकल्पांमध्ये असलेल्या जोखमींना कमी करता येईल.

1. जोखीम व्यवस्थापन

गॅरंटी प्लॅटफॉर्मच्या माध्यमातून विकास प्रकल्पांसाठी आवश्यक असलेल्या जोखमींची गणना आणि त्याचे व्यवस्थित व्यवस्थापन करता येईल. हे गुंतवणूकदारांना सुरक्षित गुंतवणुकीचे पर्याय उपलब्ध करून देईल.

2. आर्थिक समावेशन

WBG GP चा एक महत्वाचा उद्देश म्हणजे खाजगी गुंतवणूकदारांना आकर्षित करणे आणि त्यांना सुरक्षा देऊन कमी-जोखीम वातावरण तयार करणे. यामुळे विकासशील देशांना आर्थिक समावेशन आणि रोजगार निर्मितीची संधी मिळेल.

3. गुंतवणुकीचे प्रवाह वाढवणे

या प्लॅटफॉर्ममुळे जागतिक स्तरावर गुंतवणूकदारांना विविध प्रकल्पांमध्ये सुरक्षित आणि दीर्घकालीन गुंतवणूक करण्याची संधी मिळेल, ज्यामुळे विकासशील अर्थव्यवस्थांना अधिक वित्तीय साहाय्य मिळेल.

वर्ल्ड बँक ग्रुप गॅरंटी प्लॅटफॉर्मचे फायदे

1. वित्तीय पारदर्शकता

डिजिटल प्लॅटफॉर्मच्या माध्यमातून वित्तीय व्यवहारांमध्ये पारदर्शकता वाढेल आणि गुंतवणूकदारांमध्ये विश्वास निर्माण होईल. यामुळे वित्तीय बाजारपेठेतील अनिश्चितता आणि फसवणूक कमी होण्यास मदत होईल.

2. सामाजिक आणि आर्थिक विकासाला चालना

WBG GP च्या माध्यमातून वित्तपुरवठा उपलब्ध झाल्याने उभरत्या बाजारपेठांमध्ये पायाभूत सुविधा, आरोग्य, शिक्षण, आणि ऊर्जा प्रकल्पांना चालना मिळेल. यामुळे सामाजिक आणि आर्थिक विकासाला गती मिळेल.

3. जोखीम कमी करून गुंतवणूक आकर्षित करणे

WBG GP गुंतवणूकदारांना धोका-जोखीम कमी करण्याचे पर्याय उपलब्ध करून देतो, ज्यामुळे जोखीम घेतल्याशिवाय विकास प्रकल्पांमध्ये गुंतवणूक करता येईल. यामुळे खाजगी क्षेत्रात गुंतवणुकीची वाढ होईल.

4. विकासशील देशांना मदत

या प्लॅटफॉर्मच्या माध्यमातून विकासशील देशांना मोठ्या प्रमाणात आर्थिक संसाधने मिळतील, ज्यामुळे त्यांना आंतरराष्ट्रीय स्तरावर पायाभूत सुविधा प्रकल्पांचे समर्थन मिळेल. तसेच, हे प्लॅटफॉर्म लहान आणि मध्यम आकाराच्या व्यवसायांना देखील वित्तीय गॅरंटी देऊन त्यांचा विकास प्रोत्साहन देईल.

निष्कर्ष

वर्ल्ड बँक ग्रुप गॅरंटी प्लॅटफॉर्म (WBG GP) हे वित्तीय व्यवस्थापनाचे एक क्रांतिकारी साधन आहे, जे धोका व्यवस्थापन, वित्तीय पारदर्शकता, आणि विकास प्रकल्पांना आर्थिक सहाय्य करण्याच्या उद्देशाने सुरू करण्यात आले आहे. या प्लॅटफॉर्ममुळे विकासशील देशांना आर्थिक संधी उपलब्ध होऊन सामाजिक-आर्थिक विकासाला चालना मिळेल.

UPSC/MPSC परीक्षेसाठी महत्त्व:

WBG GP हा जागतिक वित्तीय यंत्रणांचा एक महत्वाचा भाग बनत चालला आहे. **ग्लोबल फायनान्स, विकास प्रकल्पांमध्ये गुंतवणूक,** आणि **धोका व्यवस्थापन प्रणाली** यांसारख्या विषयांवर आधारित प्रश्न UPSC आणि MPSC परीक्षांमध्ये विचारले जाऊ शकतात.

3.3 रिझर्व्ह बँक ऑफ इंडियाने (RBI) 2024-2027 साठी SAARC चलन स्वॅप फ्रेमवर्कची घोषणा केली

का चर्चेत आहे?

रिझर्व्ह बँक ऑफ इंडियाने (RBI) 2024-2027 साठी SAARC चलन स्वॅप फ्रेमवर्क सुरू करण्याची घोषणा केली आहे. या योजनेचा उद्देश दक्षिण आशियाई प्रदेशातील आर्थिक स्थिरता सुनिश्चित करणे आणि आर्थिक संकटाच्या काळात या भागातील देशांना तात्काळ चलन पुरवठा प्रदान करणे आहे. या योजनेमुळे SAARC (साउथ एशियन असोसिएशन फॉर रिजनल कोऑपरेशन) सदस्य राष्ट्रांना त्यांच्या परकीय चलनाच्या गरजा पूर्ण करण्यासाठी सहकार्य मिळेल.

SAARC चलन स्वॅप फ्रेमवर्क म्हणजे काय?

चलन स्वॅप फ्रेमवर्क हे एक वित्तीय साधन आहे, ज्याद्वारे दोन देश किंवा देशांचा गट एकमेकांच्या चलनांचा तात्पुरता वापर करू शकतो. या फ्रेमवर्कद्वारे SAARC देशांना त्यांच्याशी निगडित चलनांच्या तूट प्रश्नांचा तात्पुरता निराकरण करण्यासाठी चलन बदलण्याची परवानगी मिळते. यामध्ये भारत इतर SAARC देशांना त्यांच्या परकीय चलनाची गरज भागविण्यासाठी आर्थिक साहाय्य देतो.

या योजनेचे मुख्य घटक

- 1. आर्थिक संकटात मदत:** SAARC सदस्य देशांना अचानक येणाऱ्या परकीय चलनाच्या तुटीवर मात करण्यासाठी RBI त्वरित चलन स्वॅप सुविधा उपलब्ध करून देते.
- 2. कमीत कमी व्याजदर:** या योजनेत सहभागी झालेल्या देशांना कर्ज घेण्याच्या तुलनेत कमी व्याजदरावर ही सुविधा दिली जाते, ज्यामुळे वित्तीय संकटाची तीव्रता कमी होते.
- 3. सहभागी देश:** SAARC देशांमध्ये भारत, बांगलादेश, भूटान, नेपाळ, मालदीव, पाकिस्तान, श्रीलंका आणि अफगाणिस्तान यांचा समावेश होतो.

SAARC चलन स्वॅप फ्रेमवर्कचा उद्देश

1. आर्थिक स्थिरता सुनिश्चित करणे:

या फ्रेमवर्कचा उद्देश SAARC देशांना अचानक निर्माण होणाऱ्या चलनाच्या तुटीचा सामना करण्यासाठी तात्पुरते आर्थिक साहाय्य प्रदान करणे हा आहे. यामुळे आर्थिक बाजारपेठांमधील अस्थिरता कमी होते आणि आंतरराष्ट्रीय वित्तीय संकटांचा परिणाम मर्यादित होतो.

2. सहकार्य आणि आर्थिक एकता वाढवणे:

SAARC क्षेत्रातील आर्थिक सहकार्य आणि एकात्मता वाढवणे हे या योजनेचे आणखी एक महत्वाचे उद्दिष्ट आहे. या स्वॅप फ्रेमवर्कच्या माध्यमातून सदस्य देशांमधील वित्तीय सहकार्य वाढवले जाईल आणि सदस्य राष्ट्रांच्या आर्थिक गरजा परस्पर पूर्ण करण्यासाठी हा एक साधन म्हणून काम करेल.

3. संकट व्यवस्थापन:

SAARC देशांना आर्थिक संकटात असताना RBI च्या माध्यमातून तत्काळ आर्थिक मदत उपलब्ध होईल. यामुळे संकटाच्या काळात चलन स्थिरता राखण्यास मदत होईल.

या योजनेचे फायदे

1. परकीय चलनाचा तुटवडा टाळणे:

चलन स्वॅप फ्रेमवर्कमुळे SAARC देशांना परकीय चलनाचा तुटवडा टाळण्यास मदत होते. जेव्हा कोणत्याही देशाला परकीय चलनाची आवश्यकता असते, तेव्हा RBI च्या माध्यमातून त्यांना हे चलन उपलब्ध करून दिले जाते.

2. वित्तीय स्थिरता राखणे:

SAARC चलन स्वॅप फ्रेमवर्कचा वापर करून सदस्य देश आपल्या चलनाच्या घसरण्याचा धोका कमी करू शकतात, ज्यामुळे वित्तीय स्थिरता कायम राहते.

3. तुरळक आर्थिक संकटावर मात:

या योजनेमुळे SAARC देशांना त्यांच्या तुरळक आर्थिक संकटांवर मात करण्यासाठी त्वरित आर्थिक मदत मिळते, जेणेकरून त्यांचे अंतरराष्ट्रीय व्यापार आणि परकीय गुंतवणूक यावर कोणताही नकारात्मक परिणाम होत नाही.

योजनेच्या मर्यादा आणि आव्हाने

1. मर्यादित चलन पुरवठा:

SAARC सदस्य देशांना उपलब्ध होणारा चलन पुरवठा मर्यादित असू शकतो, ज्यामुळे मोठ्या प्रमाणात परकीय चलनाच्या तुटवड्याच्या वेळी ही योजना अपुरी ठरू शकते.

2. राजकीय तणावाचा परिणाम:

SAARC देशांमधील राजकीय संबंधांवर आधारित आर्थिक सहकार्याच्या यशस्वीतेवर योजनेचा परिणाम होऊ शकतो. काही देशांमधील तणावामुळे ही योजना कधी कधी प्रभावीपणे कार्य करू शकत नाही.

3. आंतरराष्ट्रीय बाजारपेठेतील अनिश्चितता:

जागतिक बाजारपेठांतील अनिश्चितता आणि तणावामुळे ही योजना कधी कधी पुरेशी नसू शकते, विशेषतः जागतिक आर्थिक संकटांच्या काळात.

निष्कर्ष

SAARC चलन स्वॅप फ्रेमवर्क ही एक महत्वाची वित्तीय योजना आहे, जी SAARC देशांना त्यांच्या आर्थिक गरजा पूर्ण करण्यासाठी तात्काळ आणि कमी जोखमीच्या उपाययोजना उपलब्ध करून देते. या योजनेमुळे सदस्य देशांमधील आर्थिक स्थिरता, सहकार्य, आणि विकासाचा चालना मिळेल. तसेच, आर्थिक संकटांच्या काळात हा प्लॅटफॉर्म SAARC देशांना त्यांच्या परकीय चलनाच्या तुटीवर मात करण्यास सहाय्यभूत ठरेल.

UPSC/MPSC परीक्षेसाठी महत्त्व:

RBI कडून जाहीर केलेल्या SAARC चलन स्वॅप फ्रेमवर्कशी संबंधित प्रश्न अर्थशास्त्र आणि जागतिक वित्तीय सहकार्याच्या दृष्टीने UPSC आणि MPSC परीक्षांमध्ये महत्वाचे असू शकतात. **चलन स्वॅपचे कार्य, आर्थिक संकट व्यवस्थापन, आणि SAARC क्षेत्रातील सहकार्याच्या बाबी** या परीक्षांमध्ये विचारल्या जाऊ शकतात.

3.4 IMF च्या 'Advancing India's Structural Transformation and Catch-up to the Technology Frontier' या कार्यपत्रिकेचे प्रकाशन

का चर्चेत आहे?

आंतरराष्ट्रीय नाणेनिधी (IMF) ने 'Advancing India's Structural Transformation and Catch-up to the Technology Frontier' नावाची एक कार्यपत्रिका (Working Paper) प्रकाशित केली आहे. या कार्यपत्रिकेत भारतातील संरचनात्मक बदल आणि तांत्रिक विकासासंबंधीचे धोरणात्मक मुद्दे चर्चित केले आहेत. या अहवालात भारताने तंत्रज्ञानाच्या आघाडीवर जागतिक स्पर्धेत राहण्यासाठी आणि दीर्घकालीन आर्थिक विकास साधण्यासाठी काही उपाय सुचवले आहेत.

कार्यपत्रिकेचा हेतू

या कार्यपत्रिकेचा मुख्य उद्देश म्हणजे भारतातील तंत्रज्ञानाच्या क्षेत्रात प्रगती कशी साधता येईल आणि त्या क्षेत्रातील आघाडीवर कसे पोहोचता येईल याचे मार्गदर्शन करणे. IMF ने या अहवालात भारतातील तांत्रिक क्षमता, उत्पादन क्षेत्रातील वाढ आणि कौशल्य विकास यांसारख्या प्रमुख मुद्द्यांवर भर दिला आहे. अहवालात असे नमूद केले आहे की भारताने संरचनात्मक सुधारणांद्वारे तंत्रज्ञानातील मागासलेपण कमी करून जागतिक तांत्रिक आघाडीवर पोहोचणे आवश्यक आहे.

कार्यपत्रिकेतील मुख्य मुद्दे

1. तंत्रज्ञानावर आधारित औद्योगिक धोरण

कार्यपत्रिकेत असे सांगितले गेले आहे की, भारताने आपल्या औद्योगिक धोरणात तंत्रज्ञानाच्या वापराला प्रोत्साहन द्यावे. विशेषतः स्वयंचलित तंत्रज्ञान, डिजिटलायझेशन आणि कृत्रिम बुद्धिमत्ता (AI) यांचा वापर वाढवण्याचे महत्त्व अधोरेखित केले आहे. त्यामुळे उत्पादन क्षेत्र अधिक कार्यक्षम आणि स्पर्धात्मक बनेल.

2. संरचनात्मक सुधारणांची आवश्यकता

भारताच्या तंत्रज्ञान क्षेत्राला चालना देण्यासाठी संरचनात्मक सुधारणा अत्यावश्यक आहेत. या सुधारांमध्ये नवीन तंत्रज्ञानाचा अवलंब करण्यासाठी धोरणात्मक बदल, कामगार कौशल्यांचा विकास, तसेच शैक्षणिक आणि व्यावसायिक प्रशिक्षण कार्यक्रमांचा विकास यांचा समावेश आहे.

3. माहिती-तंत्रज्ञान क्षेत्रातील प्रगती

माहिती-तंत्रज्ञान (IT) क्षेत्रातील भारताची आघाडी अधिक मजबूत करण्यासाठी, IMF ने अहवालात IT क्षेत्रात तंत्रज्ञानाचा अधिकाधिक वापर करण्याची गरज व्यक्त केली आहे. विशेषतः स्टार्टअप्सना अनुकूल वातावरण तयार करणे आणि नवउद्यमींना मदत करणारे धोरणात्मक निर्णय घेणे आवश्यक आहे.

4. समान संधी आणि समावेशक विकास

कार्यपत्रिकेने समाजातील विविध घटकांना समान तांत्रिक संधी मिळाव्यात यावरही भर दिला आहे. विशेषतः ग्रामीण आणि मागासलेल्या भागांमध्ये तांत्रिक शिक्षणाचा विस्तार करून तांत्रिक क्षमतांचे विकेंद्रीकरण करण्याचा सल्ला दिला आहे. यामुळे देशभरात सर्वसमावेशक विकास साधता येईल.

5. जागतिक स्पर्धेत टिकण्यासाठी क्षमता वाढवणे

IMF ने असा इशारा दिला आहे की, जागतिक तंत्रज्ञानाच्या आघाडीवर टिकून राहण्यासाठी भारताला आपली तांत्रिक क्षमता आणि संशोधनाची गुंतवणूक वाढवावी लागेल. यासाठी R&D क्षेत्रात अधिक गुंतवणूक आणि कौशल्यविकासावर अधिक भर देण्याची गरज आहे.

कार्यपत्रिकेचे परिणाम

1. तंत्रज्ञान क्षेत्रात संधी

कार्यपत्रिकेत दिलेल्या शिफारशीनुसार, तंत्रज्ञान-आधारित उद्योगांना प्रोत्साहन दिल्यामुळे उद्योगक्षेत्रात नवे तांत्रिक प्रयोग आणि नवउद्यमिता वाढेल. यामुळे भारतातील औद्योगिक उत्पादन क्षमता वाढेल आणि आंतरराष्ट्रीय पातळीवर स्पर्धा करण्याची क्षमता निर्माण होईल.

2. कौशल्य विकासाचे महत्त्व

कार्यपत्रिकेत भारतातील कौशल्य विकासाचे महत्त्व अधोरेखित केले आहे. यासाठी कामगारांचे तांत्रिक प्रशिक्षण आणि शिक्षण अधिक व्यापक करणे आवश्यक आहे. तसेच, नवीन तंत्रज्ञान शिकण्यास सक्षम असणारी कार्यबल तयार करण्यासाठी धोरणात्मक निर्णय घेण्याची गरज आहे.

3. आंतरराष्ट्रीय आर्थिक सहकार्य

भारताच्या तंत्रज्ञान क्षेत्रातील प्रगतीसाठी आंतरराष्ट्रीय सहकार्याचे महत्त्व या कार्यपत्रिकेत नमूद केले आहे. तंत्रज्ञान क्षेत्रातील आघाडीच्या देशांबरोबर तांत्रिक सहकार्य वाढवणे आणि जागतिक तांत्रिक धोरणांमध्ये भागीदारी करणे महत्त्वाचे ठरू शकते.

IMF च्या कार्यपत्रिकेचे भारतासाठी महत्त्व

1. तंत्रज्ञान आणि औद्योगिक धोरण सुधारणा

भारताने आपल्या औद्योगिक धोरणांमध्ये तंत्रज्ञानाच्या वापरास प्रोत्साहन देणे आवश्यक आहे. IMF च्या शिफारसीनुसार, उत्पादन क्षेत्र, AI, डिजिटलायझेशन आणि स्वयंचलित तंत्रज्ञानाचे अधिकाधिक प्रमाणात अवलंबन करून भारताने आपल्या उद्योग क्षेत्राला जागतिक स्तरावर स्पर्धात्मक बनवावे.

2. कौशल्याधारित अर्थव्यवस्था

कार्यपत्रिकेत कौशल्यविकास आणि तांत्रिक शिक्षण यांना अधिक महत्त्व देण्याचे सुचवले आहे. यामुळे भारताचे कामगार आधुनिक तंत्रज्ञानाशी सुसंगत बनतील आणि नवीन आर्थिक संधी निर्माण होतील.

3. ग्लोबल इनोवेशन हब म्हणून भारताचा विकास

कार्यपत्रिकेत सांगितलेल्या मार्गदर्शनानुसार, भारताला ग्लोबल इनोवेशन हब बनण्यासाठी आपल्या संशोधन आणि विकास क्षेत्रात अधिक गुंतवणूक करण्याची गरज आहे. तंत्रज्ञानाच्या आघाडीवर राहून भारताचे जागतिक पातळीवरील तांत्रिक महत्त्व वाढवता येईल.

निष्कर्ष

IMF च्या 'Advancing India's Structural Transformation and Catch-up to the Technology Frontier' या कार्यपत्रिकेने भारतातील तांत्रिक प्रगती आणि औद्योगिक विकासासाठी धोरणात्मक मार्गदर्शन केले आहे. भारताने या शिफारसींचा अवलंब करून तंत्रज्ञान, कौशल्य विकास, आणि आंतरराष्ट्रीय सहकार्याच्या माध्यमातून जागतिक तांत्रिक आघाडीवर पोहोचण्याचे उद्दिष्ट साधले पाहिजे. तंत्रज्ञानावर आधारित औद्योगिक धोरण, संरचनात्मक सुधारणा, आणि कौशल्यविकास या घटकांच्या मदतीने भारताचे तंत्रज्ञान क्षेत्र जागतिक स्पर्धेत महत्त्वपूर्ण भूमिका बजावू शकेल.

UPSC/MPSC परीक्षेसाठी महत्त्व:

भारतातील संरचनात्मक सुधारणांवर प्रश्न विचारले जाऊ शकतात. तंत्रज्ञानावर आधारित औद्योगिक धोरण, कौशल्य विकास, आणि IMF च्या शिफारशी यासंबंधी मुद्दे स्पर्धा परीक्षांसाठी महत्त्वाचे आहेत.

4. विज्ञान आणि तंत्रज्ञान

4.1 Microsoft – CrowdStrike आउटटेजमुळे जागतिक IT क्षेत्रात अडथळे

का चर्चेत आहे?

अलीकडेच, Microsoft आणि CrowdStrike या दोन महत्त्वाच्या IT कंपन्यांमधील सेवा अडथळ्यामुळे जागतिक पातळीवर मोठ्या प्रमाणात IT आणि सुरक्षा सेवा विस्कळीत झाल्या आहेत. या आउटटेजमुळे सुरक्षा यंत्रणांवर आणि व्यावसायिक ऑपरेशन्सवर गंभीर परिणाम झाला आहे. दोन्ही कंपन्या जगभरातील अनेक महत्त्वाच्या व्यवसायांच्या IT पायाभूत सुविधांसाठी आवश्यक सेवा पुरवतात, ज्यामुळे या आउटटेजने मोठ्या प्रमाणावर चिंता निर्माण केली आहे.

आउटटेजची कारणे

1. सॉफ्टवेअर इन्फ्रास्ट्रक्चरमधील समस्या:

Microsoft आणि CrowdStrike या दोन्ही कंपन्यांचे मोठे सॉफ्टवेअर इन्फ्रास्ट्रक्चर आहे, आणि त्यांच्या सिस्टीममध्ये काही तांत्रिक अडचणी उद्भवल्यामुळे ही समस्या निर्माण झाली. सिस्टमच्या अपग्रेडिंग आणि देखभालीच्या प्रक्रियेत झालेल्या त्रुटींमुळे हे आउटटेज झाले.

2. सर्वर ओव्हरलोड:

दोन्ही कंपन्यांच्या सेवा मोठ्या प्रमाणावर व्यवसायांद्वारे वापरल्या जात असल्यामुळे सर्वर ओव्हरलोड होण्याचे प्रमाण वाढले. यामुळे सेवा तात्पुरत्या बंद पडल्या आणि ग्राहकांना अडथळे आले.

3. क्लाउड सेवा विस्कळीत होणे:

Microsoft आणि CrowdStrike दोन्ही कंपन्यांनी त्यांच्या क्लाउड सेवा मजबूत केल्या असल्या तरी काही भागांमध्ये क्लाउड सिस्टीमचे विस्कळीत होणे आढळले. याचा परिणाम मोठ्या प्रमाणात डेटा ट्रॅफिकवर झाला आणि सेवा सुलभतेवर परिणाम झाला.

परिणाम

1. जागतिक IT ऑपरेशन्सवर परिणाम:

या आउटेजमुळे अनेक कंपन्यांच्या ऑपरेशन्सवर गंभीर परिणाम झाला. अनेक व्यवसायांनी आपले आयटी प्रणाली व सेवा विस्कळीत असल्याची नोंद केली, ज्यामुळे उत्पादन आणि सेवा वितरणात अडथळे आले.

2. सुरक्षा धोके:

CrowdStrike ही सायबर सुरक्षा सेवा पुरवणारी अग्रगण्य कंपनी आहे, त्यामुळे त्यांच्या सेवेचा अडथळा सायबर सुरक्षेवर मोठा परिणाम झाला. काही महत्वाच्या सुरक्षा उपाययोजनांवर परिणाम झाला, ज्यामुळे कंपन्यांना त्यांच्या डेटा सुरक्षेबाबत चिंता वाटू लागली.

3. डेटा ॲक्सेस समस्यांमुळे उत्पादकता घट:

Microsoft च्या आउटेजमुळे कंपन्यांनी त्यांच्या क्लाउड सर्व्हीसेस आणि डेटाबेस ॲक्सेस करण्यास त्रास अनुभवला. या आउटेजमुळे डेटाबेस आणि इतर फायलींमध्ये अडथळे आले, ज्याचा परिणाम कामकाजाच्या गतीवर झाला.

4. सिस्टम पुनर्संचयित करण्याचा कालावधी:

सेवा विस्कळीत झाल्यानंतर, दोन्ही कंपन्यांनी आपली सिस्टम पुनर्संचयित करण्यासाठी वेळ घेतला, ज्यामुळे अनेक व्यवसायांना दीर्घकाळ प्रतीक्षा करावी लागली. व्यवसायांना सेवांच्या व्यत्ययांमुळे मोठ्या आर्थिक नुकसानीचा सामना करावा लागला.

उपाययोजना

1. तांत्रिक चाचणी प्रक्रिया सुधारणे:

Microsoft आणि CrowdStrike यांनी त्यांच्या सिस्टीममध्ये सुधारणा केल्या आहेत आणि तांत्रिक चाचणी प्रक्रिया अधिक मजबूत करण्यासाठी पावले उचलली आहेत. आउटेज रोखण्यासाठी, सिस्टीमच्या अपग्रेडिंगदरम्यान जागतिक दर्जाचे उपाय वापरण्याचे ठरवण्यात आले आहे.

2. सर्वर कॅपॅसिटी वाढवणे:

भविष्यात अशा आउटेज टाळण्यासाठी कंपन्यांनी सर्व्हर कॅपॅसिटी वाढवण्यावर भर दिला आहे, जेणेकरून ओव्हरलोड आणि डेटा ट्रॅफिकच्या समस्यांवर नियंत्रण ठेवता येईल.

3. क्लाउड आर्किटेक्चरचा पुनर्विकास:

क्लाउड आर्किटेक्चरमध्ये सुधारणा करून, दोन्ही कंपन्या आता डेटा स्टोरेज आणि सर्व्हिसेसमध्ये अडथळे येऊ नयेत यासाठी उपाययोजना राबवत आहेत. त्यामुळे भविष्यात सेवा विस्कळीत होण्याची शक्यता कमी होईल.

4. ग्राहकांना तात्पुरत्या उपाययोजना देणे:

या आउटेजमुळे प्रभावित झालेल्या ग्राहकांना Microsoft आणि CrowdStrike यांनी तात्पुरते वैकल्पिक उपाय दिले, ज्यामुळे त्यांनी काही प्रमाणात सेवा सुरळीत चालवण्याचा प्रयत्न केला.

भविष्यातील धोके आणि सावधगिरी

1. सिस्टम अपग्रेडमध्ये वाढत्या गुंतागुंतीचा धोका:

आयटी क्षेत्रातील सिस्टीम अपग्रेडिंग आणि देखभालीच्या प्रक्रियेत अधिकाधिक गुंतागुंत वाढत आहे. त्यामुळे भविष्यात असे आणखी आउटेज होण्याची शक्यता नाकारता येत नाही.

2. सायबर सुरक्षेचे वाढते महत्त्व:

CrowdStrike सारख्या सुरक्षा कंपन्यांची सेवा विस्कळीत होणे सायबर सुरक्षेच्या उपाययोजनांवर मोठा परिणाम करते. भविष्यातील सायबर हल्ल्यांना सामोरे जाण्यासाठी वाढीव सुरक्षा उपाय आवश्यक असतील.

3. आंतरराष्ट्रीय स्तरावर कंपन्यांची जागतिक प्रतिष्ठा:

या आउटेजमुळे Microsoft आणि CrowdStrike यांसारख्या मोठ्या कंपन्यांच्या जागतिक प्रतिष्ठेवर प्रश्नचिन्ह उभे राहिले आहे. या घटनेमुळे भविष्यात कंपन्यांनी अधिक पारदर्शक आणि वेगाने उत्तरदायित्व घेण्याची गरज आहे.

निष्कर्ष

Microsoft आणि CrowdStrike यांच्यातील अलीकडील आउटेजने जागतिक IT आणि सुरक्षा यंत्रणांवर मोठा परिणाम केला. या आउटेजने तांत्रिक अडचणींवर लक्ष केंद्रित करण्याची गरज दाखवून दिली आहे. भविष्यात अशा प्रकारच्या तांत्रिक अडचणी टाळण्यासाठी दोन्ही कंपन्यांनी सिस्टीम अपग्रेडिंग, क्लाउड व्यवस्थापन, आणि ग्राहक सेवा सुधारण्यावर भर दिला पाहिजे. आयटी क्षेत्रातील सततच्या विकास प्रक्रियेत या घटना शिकण्याचे साधन ठरू शकतात.

UPSC/MPSC परीक्षेसाठी महत्त्व:

साइबर सुरक्षा, जागतिक तांत्रिक अडचणी, आणि डिजिटल पायाभूत सुविधा यासंदर्भात प्रश्न विचारले जाऊ शकतात. आयटी सेवा विस्कळीत होणे, त्याचा आर्थिक परिणाम, आणि सुरक्षा उपाययोजनांची गरज या विषयांवर UPSC आणि MPSC परीक्षेत चर्चा होण्याची शक्यता आहे.

4.2 सर्वोच्च न्यायालयाने GM मोहरी पिकांच्या पर्यावरणीय वापरास मंजूरीवर दिलेले विभाजित निर्णय

का चर्चेत आहे?

सर्वोच्च न्यायालयाने 2022 मध्ये केंद्र सरकारच्या GM (जनुक सुधारित) मोहरी पिकांच्या पर्यावरणीय वापरास दिलेल्या मंजूरीवर विभाजित निर्णय दिला आहे. हे प्रकरण जनुकीय तंत्रज्ञानाच्या सुरक्षिततेशी संबंधित असून, त्याचा भारतीय कृषी क्षेत्रावर मोठा प्रभाव पडू शकतो.

बातमीचा अधिक तपशील

1. विभाजित निर्णय (स्प्लिट वेर्डिक्ट):

2-न्यायमूर्तींच्या खंडपीठाने या प्रकरणात दोन वेगवेगळ्या मतांचे निर्णय दिले:

पहिल्या न्यायमूर्तींचे मत:

न्यायमूर्तीने केंद्र सरकारच्या जनुकीय अभियांत्रिकी मूल्यांकन समिती (Genetic Engineering Appraisal Committee - GEAC) द्वारा 2022 मध्ये दिलेली मंजूरी त्रुटीपूर्ण आणि सार्वजनिक हिताच्या विरुद्ध असल्याचे नमूद केले.

न्यायमूर्तीने असेही नमूद केले की, FSSAI (Food Safety and Standards Authority of India) ने जीएम मोहरीच्या आरोग्यावर होणाऱ्या परिणामांचा कोणताही अभ्यास केलेला नाही, जो महत्वाचा होता.

दुसऱ्या न्यायमूर्तींचे मत:

दुसऱ्या न्यायमूर्तींच्या मतानुसार, ही मंजूरी त्रुटीपूर्ण नाही आणि त्यात कोणताही दोष आढळलेला नाही.

त्यांनी सरकारकडून जीएम मोहरी पिकांच्या कठोर निरीक्षणास संबंधित दिशानिर्देश जारी केले.

2. न्यायालयाने दिलेले निर्देश:

केंद्र सरकारला GM पिकांसाठी एक राष्ट्रीय धोरण विकसित करण्यास सांगितले आहे.

- हे धोरण तयार करताना सर्व संबंधित घटकांशी, जसे की राज्ये, शेतकरी संघटनांशी, सल्लामसलत करण्याची गरज आहे.
- धोरण राबवताना जीएम पिकांचा आरोग्यावर आणि पर्यावरणावर होणाऱ्या परिणामांवर विशेष लक्ष केंद्रित केले पाहिजे.

GM पिके आणि मोहरीचे महत्त्व

1. GM पिके म्हणजे काय?

GM (जनुक सुधारित) पिके ही अशी पिके आहेत ज्यांच्या डीएनएमध्ये बदल करून त्यांना अधिक उपयुक्त बनवले जाते. या प्रक्रियेत पिकांना कीड प्रतिकारक बनवणे, उत्पादनक्षमता वाढवणे, आणि विशिष्ट गुणधर्म सुधारणे हे उद्दिष्ट असते.

मोहरीचे GM पिक तयार करून, उत्पादन वाढवणे आणि तैल उत्पादनात वाढ करण्याचे उद्दिष्ट होते.

2. GM मोहरीचा वादग्रस्त मुद्दा:

GM मोहरीच्या वापरावर जोरदार वाद आहे कारण काही तज्ञांचा दावा आहे की, त्याचा पर्यावरणावर आणि जैवविविधतेवर नकारात्मक परिणाम होऊ शकतो.

शेतकरी संघटनांनी देखील GM पिकांच्या पर्यावरणीय आणि आर्थिक परिणामांविषयी चिंता व्यक्त केली आहे.

GM मोहरी प्रकरणावरील न्यायालयाच्या निर्णयाचा प्रभाव

1. केंद्र सरकारच्या धोरणावर परिणाम:

- न्यायालयाच्या निर्देशानुसार, केंद्र सरकारला GM पिकांसाठी एक व्यापक राष्ट्रीय धोरण तयार करणे आवश्यक आहे.
- या धोरणात राज्ये, शेतकरी संघटना, पर्यावरणवादी आणि वैज्ञानिक यांचा समावेश करावा लागेल.

2. शेतकऱ्यांवर परिणाम:

GM पिके शेतकऱ्यांसाठी उत्पादन वाढवण्याचा एक साधन म्हणून पाहिली जातात, परंतु त्याच वेळी, शेतकऱ्यांमध्ये त्यासंबंधी चिंता आहे की GM पिके पारंपारिक बियाणांच्या उपयोगाला धोका निर्माण करू शकतात.

3. आरोग्य आणि पर्यावरणावर परिणाम:

- या प्रकरणातील महत्वाचा मुद्दा म्हणजे GM मोहरीच्या आरोग्यावर आणि पर्यावरणावर होणारे परिणाम. FSSAI ने अद्याप कोणताही स्पष्ट अभ्यास केलेला नाही.
- GM पिकांच्या दीर्घकालीन प्रभावांचे परीक्षण करण्यासाठी योग्य विज्ञानाधारित संशोधन गरजेचे आहे.

पुढील मार्ग

1. नवीन धोरणे आणि कठोर निरीक्षण:

- न्यायालयाने केंद्र सरकारला दिलेल्या निर्देशानुसार जीएम पिकांच्या वापरासाठी स्पष्ट धोरण तयार केले जाईल.
- हे धोरण वैज्ञानिक संशोधन, पर्यावरणीय परिणामांचे आकलन, आणि शेतकऱ्यांच्या हितांचे रक्षण करण्यावर आधारित असेल.

2. शेतकरी संघटनांशी सल्लामसलत:

GM पिकांच्या वापरासंदर्भात शेतकरी संघटनांचे मत घेणे महत्वाचे ठरेल. शेतकऱ्यांच्या समस्या आणि प्रश्नांवर आधारित निर्णय घेण्यात येईल.

3. जनुकीय संशोधनाचा उपयोग:

GM पिकांच्या क्षेत्रातील संशोधन, नवीन तंत्रज्ञानाचा वापर, आणि जागतिक अनुभव विचारात घेऊन भविष्यातील निर्णय घेतले जातील.

निष्कर्ष

GM मोहरीच्या पर्यावरणीय वापरावर सर्वोच्च न्यायालयाने दिलेला विभाजित निर्णय भारताच्या कृषी धोरणासाठी महत्त्वपूर्ण ठरेल. GM पिकांच्या वापरासंदर्भात संशोधनावर आधारित आणि शेतकऱ्यांच्या हिताला प्राधान्य देणारे धोरण तयार करण्याची आवश्यकता आहे.

UPSC/MPSC परीक्षेसाठी महत्त्व:

GM पिके, त्यासंबंधी कायदेशीर बाबी, आणि सर्वोच्च न्यायालयाचे निर्देश हे UPSC आणि MPSC परीक्षेसाठी कृषी क्षेत्रातील धोरण आणि पर्यावरणीय कायदा या विषयांतर्गत महत्त्वाचे ठरतील.

4.3 नीति आयोगाने ‘Responsible AI for All (RAI) on Facial Recognition Technology (FRT)’ वर श्वेतपत्रिका जारी केली

का चर्चेत आहे?

नीति आयोगाने कृत्रिम बुद्धिमत्ता (AI) च्या क्षेत्रात जबाबदार वापर सुनिश्चित करण्याच्या उद्देशाने ‘Responsible AI for All (RAI) on Facial Recognition Technology (FRT)’ या श्वेतपत्रिकेचा प्रकाशन केला आहे. हे दस्तावेज भारतात चेहरा ओळख तंत्रज्ञानाच्या (FRT) जबाबदार आणि नैतिक वापराचे मार्गदर्शन करते.

श्वेतपत्रिकेतील महत्त्वाचे मुद्दे

1. चेहरा ओळख तंत्रज्ञान (FRT) म्हणजे काय?

चेहरा ओळख तंत्रज्ञान (FRT) हे एक कृत्रिम बुद्धिमत्ता (AI)-आधारित साधन आहे जे एखाद्या व्यक्तीचे चेहरे ओळखून त्यांच्या ओळखीचे प्रमाणीकरण करते.

हे तंत्रज्ञान प्रमुखतः सुरक्षा, अपराध प्रतिबंधक उपाययोजना, आधिकारिक प्रवेश, आणि डिजिटल ओळख प्रणालींमध्ये वापरले जाते.

2. चेहरा ओळख तंत्रज्ञानाचा वापर आणि जोखमी:

FRT ची वापर क्षमता भरपूर आहे, परंतु त्यात गोपनीयता, डेटा सुरक्षितता, आणि वैयक्तिक अधिकारांची सुरक्षा यासंबंधी चिंता आहे. या तंत्रज्ञानाचा अनियंत्रित वापर नागरिकांच्या मुलभूत हक्कांना धोका निर्माण करू शकतो.

श्वेतपत्रिकेतील शिफारसी

1. गोपनीयतेचा आणि सुरक्षा उपायांचा पुनरावलोकन:

FRT वापरताना गोपनीयतेची आणि व्यक्तींना माहिती न देण्याच्या जोखमींची काळजी घेतली पाहिजे.

सरकार आणि खाजगी क्षेत्राने डेटा सुरक्षेसाठी योग्य उपाययोजना केल्या पाहिजेत आणि डेटा शेअरिंगसाठी कठोर मार्गदर्शक तत्वे पाळली पाहिजेत.

2. FRT साठी नैतिक मार्गदर्शक तत्वे:

AI च्या वापरासंदर्भात नैतिकता, पारदर्शकता, आणि जबाबदारी यांचे पालन करणे आवश्यक आहे.

FRT तंत्रज्ञानाचा उपयोग करताना व्यक्तींना त्यांची सहमती देण्याचा अधिकार दिला पाहिजे, ज्यात डेटा संकलन आणि वापराचे स्पष्ट स्पष्टीकरण असावे.

3. व्यापक धोरण आणि कायदेशीर चौकट:

क्षेत्रपत्रिकेत एक व्यापक धोरण आणि कायदेशीर चौकट तयार करण्याची शिफारस केली आहे, ज्यात मानवाधिकारांचे संरक्षण, गोपनीयतेचे उल्लंघन, आणि डेटा चोरीच्या जोखमींना तोंड देण्यासाठी कडक नियम असावेत.

तंत्रज्ञानाचा वापर करताना नागरिकांच्या अधिकारांचे आणि हक्कांचे रक्षण करणे हे प्राथमिक उद्दिष्ट असावे.

चेहरा ओळख तंत्रज्ञानाचा भारतातील वापर

1. सुरक्षित वाढ:

भारतातील सुरक्षा यंत्रणांमध्ये FRT चा मोठ्या प्रमाणावर वापर वाढत आहे. विमानतळे, रेल्वे स्थानके, आणि इतर सार्वजनिक ठिकाणी FRT प्रणाली बसविण्यात येत आहेत.

2. डिजिटल ओळख प्रणालींमध्ये सुधारणा:

आधार कार्ड आणि इतर डिजिटल ओळख प्रणालींमध्ये FRT चा वापर करून नागरिकांची ओळख अधिक सोपी व अचूक केली जात आहे.

3. नवीन सरकारी योजना:

काही राज्य सरकारांनी सार्वजनिक सेवांसाठी FRT चा उपयोग सुरू केला आहे, ज्यामुळे सार्वजनिक सेवांचा लाभ घेण्यास पात्रतेचे प्रमाणित करणे सोपे झाले आहे.

जोखमी आणि चिंता

1. गोपनीयतेचा प्रश्न:

FRT च्या वापरामुळे गोपनीयतेच्या उल्लंघनाची जोखीम आहे. चेहऱ्याचे डेटा गोळा केल्यानंतर त्याचा गैरवापर होऊ शकतो किंवा तो हॅक केला जाऊ शकतो.

2. अचूकतेची समस्या:

काही तज्ञांचे मत आहे की, FRT तंत्रज्ञान अजूनही पूर्ण अचूक नाही आणि त्याच्या चुका गैरवापराला कारणीभूत ठरू शकतात, ज्यामुळे निरपराध व्यक्तींना त्रास होऊ शकतो.

3. समानतेचा अभाव:

FRT मधील एक मोठी जोखीम म्हणजे तंत्रज्ञानात काही वेळा जातीय पक्षपातीपणाचा किंवा लिंगविषयक भेदभावाचा धोका असू शकतो. या कारणास्तव तंत्रज्ञानाच्या वापरासंदर्भात योग्य प्रशिक्षण आवश्यक आहे.

भारतातील जबाबदार AI चे भविष्य

1. नैतिकता आणि जबाबदारी:

FRT चा वापर करताना नैतिकतेचे आणि जबाबदारीचे कठोर पालन करणे गरजेचे आहे, जेणेकरून तंत्रज्ञानाचा गैरवापर टाळता येईल. धोरणकर्त्यांना AI च्या वापरासंबंधी समाजाच्या सर्व स्तरांशी चर्चा करून निर्णय घेणे महत्वाचे आहे.

2. डेटा सुरक्षा आणि गोपनीयतेचे संरक्षण:

FRT वापरताना गोपनीयतेची सुरक्षा सुनिश्चित करण्यासाठी डेटा संरक्षक कायदे आणि तंत्रज्ञान धोरणांची अंमलबजावणी आवश्यक आहे.

निष्कर्ष

नीति आयोगाची 'Responsible AI for All (RAI) on Facial Recognition Technology (FRT)' श्वेतपत्रिका भारतात AI च्या जबाबदार आणि नैतिक वापराचे मार्गदर्शन करते. तंत्रज्ञानाचा वापर करताना, गोपनीयता, व्यक्तिस्वातंत्र्य, आणि सुरक्षा यांचे संरक्षण सुनिश्चित करणे गरजेचे आहे.

UPSC/MPSC परीक्षेसाठी महत्त्व:

कृत्रिम बुद्धिमत्ता, चेहरा ओळख तंत्रज्ञान आणि त्यासंबंधी नैतिक व कायदेशीर बाबी या विषयांवर आधारित प्रश्न हे तंत्रज्ञान आणि शासन या विभागात येऊ शकतात.

4.4 2024: इलेक्ट्रोएन्सेफेलोग्राफी (EEG) च्या 100व्या वर्षाचे औचित्य

का चर्चेत आहे?

2024 हे इलेक्ट्रोएन्सेफेलोग्राफी (EEG) च्या शोधाचे 100वे वर्ष आहे. EEG हे मेंदूच्या विद्युत क्रियाकलापांचे मापन करणारे एक तंत्रज्ञान आहे, ज्याने मेंदूचे कार्य समजून घेण्यात क्रांती घडवून आणली आहे. शंभर वर्षांपूर्वी या तंत्राचा शोध लागल्यापासून, याचा वैद्यकीय क्षेत्रात वापर मोठ्या प्रमाणावर होत आला आहे.

EEG म्हणजे काय?

1. परिचय:

इलेक्ट्रोएन्सेफेलोग्राफी (EEG) हे मेंदूच्या विद्युत तरंगांचा अभ्यास करणारे एक साधन आहे. मेंदूतून निर्माण होणाऱ्या विद्युत सिग्नल्सचे मापन करून त्याचे चित्रण केले जाते, जे विज्ञान आणि वैद्यकशास्त्रात मेंदूच्या अभ्यासासाठी उपयोगी पडते.

EEG च्या सहाय्याने मेंदूचे आकार, रचना, कार्यप्रणाली, आणि विकारांचे निदान शक्य होते.

2. कार्यक्षेत्र:

EEG मध्ये, इलेक्ट्रोड्स (विद्युत तरंग नोंदविणारे उपकरण) व्यक्तीच्या डोक्यावर लावले जातात, ज्यामुळे त्या व्यक्तीच्या मेंदूतील न्यूरॉन्सचे क्रियाकलाप नोंदवले जातात. हा डेटा मेंदूतील बदलांच्या अगदी लहान स्तरांवर नोंदवला जातो.

EEG चा इतिहास

1. शोध:

1924 साली **जर्मन शास्त्रज्ञ हंस बर्जर** यांनी पहिल्यांदा EEG तंत्राचा शोध लावला. बर्जर यांनी प्रथमच मानव मेंदूच्या विद्युत सिग्नल्सचे मापन केले आणि त्याचे लहरींच्या स्वरूपात चित्रण केले. या शोधाने न्युरोसायन्स क्षेत्रात एक मोठी क्रांती केली.

2. प्रारंभिक संशोधन:

बर्जर यांनी EEG लहरींच्या स्वरूपात अल्फा आणि बीटा लहरी शोधून काढल्या, ज्यामुळे मानवी मेंदूच्या कार्यप्रणालीतील विविध अवस्थांचे निरीक्षण शक्य झाले.

EEG चा वैद्यकीय क्षेत्रातील वापर

1. निदान आणि उपचार:

EEG चा वापर प्रामुख्याने **मेंदूचे विकार निदान** करण्यासाठी केला जातो, ज्यात मिरगी, स्नायूंचे विकार, स्मृतिभ्रंश, आणि मेंदूशी संबंधित इतर समस्या येतात.

मिरगीच्या रुग्णांसाठी EEG एक महत्त्वपूर्ण निदान साधन आहे, ज्यामुळे मेंदूत होणाऱ्या अनियमित विद्युत स्फोटांचे निरीक्षण करता येते.

2. अनुसंधान:

EEG चा वापर न्युरोसायन्स, सायकोलॉजी, आणि मानवी वर्तन संशोधनात मोठ्या प्रमाणावर केला जातो. यातून स्मरणशक्ती, भावना, झोप, आणि मानसिक स्थितीच्या बदलांचे अभ्यास शक्य झाले आहेत.

3. स्नायूंचे विकार आणि निदान:

EEG चा वापर करून विविध स्नायू आणि तंत्रिका विकारांचे निदान करता येते, तसेच त्यावर आधारित उपचार पद्धती विकसित केल्या जातात.

EEG तंत्रज्ञानातील प्रगती

1. नवीन तंत्रज्ञान:

शंभर वर्षांच्या कालावधीत EEG मध्ये अनेक प्रगती झाल्या आहेत. आता, हे तंत्र अधिक अचूक आणि उच्च क्षमता असलेल्या साधनांमध्ये विकसित झाले आहे.

आधुनिक काळातील EEG उपकरणे अधिक चल, हाताळण्यास सोपी, आणि डेटा विश्लेषणात प्रगत आहेत.

2. मेडिकल ॲप्लिकेशन्समधील विस्तार:

आज, EEG तंत्रज्ञानाचा वापर स्पेशलायझ्ड न्यूरोलॉजी क्लिनिक्स, इंटेंसिव्ह केअर युनिट्स, आणि झोप विकार क्लिनिक्स मध्ये मोठ्या प्रमाणात केला जातो.

3. स्वयंचलित आणि संगणकीय EEG:

नवीन संशोधनातून स्वयंचलित EEG प्रणाली विकसित केल्या जात आहेत, ज्यात कृत्रिम बुद्धिमत्तेचा (AI) उपयोग केला जात आहे. यामुळे डॉक्टरांना अधिक अचूक निदान आणि उपचार देणे शक्य होते.

2024 चे महत्त्व

1. शंभर वर्षांची यात्रा:

EEG ने शंभर वर्षांचा प्रवास पूर्ण केला आहे. या काळात तंत्रज्ञानाने मेंदूविकारांच्या निदानात आश्चर्यकारक बदल घडवून आणले आहेत आणि विज्ञानाने या तंत्रज्ञानाच्या मदतीने अनेक नवे शोध लावले आहेत.

2. न्यूरोसायन्सच्या प्रगतीसाठी महत्त्वपूर्ण योगदान:

EEG हे तंत्रज्ञान आजही न्यूरोसायन्स, वैद्यकीय संशोधन, आणि विकारांच्या उपचारांमध्ये एक महत्त्वपूर्ण साधन आहे. त्याच्या मदतीने जगभरातील रुग्णालये, संशोधन केंद्रे, आणि वैद्यकीय संस्थांमध्ये कार्यरत संशोधन चालू आहे.

EEG चे महत्त्व आणि आव्हाने

1. वैद्यकीय आणि सामाजिक महत्त्व:

EEG मुळे अनेक विकारांचे निदान अधिक प्रभावी झाले आहे. मात्र, प्रशिक्षित व्यावसायिकांची आवश्यकता, डेटाच्या अचूकतेतील आव्हाने, आणि उच्च खर्चाचे मुद्दे अजूनही समोर आहेत.

2. भविष्याची दिशा:

EEG चा वापर आगामी काळात अधिक विस्तृत होण्याची शक्यता आहे. विशेषतः कृत्रिम बुद्धिमत्ता, डेटा विश्लेषण, आणि न्यूरोसायन्स तंत्रज्ञानातील प्रगती यामुळे त्याचा वापर अधिक व्यापक होईल.

निष्कर्ष

इलेक्ट्रोएन्सेफेलोग्राफी (EEG) च्या शंभर वर्षांच्या प्रवासाने वैद्यकशास्त्र, न्यूरोसायन्स आणि मानसशास्त्राच्या क्षेत्रात अभूतपूर्व प्रगती घडवून आणली आहे. EEG हे तंत्रज्ञान वैद्यकीय क्षेत्रातील विकारांच्या निदानासाठी एक अत्यावश्यक साधन बनले आहे. 2024 हे वर्ष या तंत्राच्या प्रगतीला मान्यता देणारे ठरेल, ज्यामुळे मेंदूचे गूढ उलगडण्याच्या प्रक्रियेत आणखी नवे शोध लागण्याची शक्यता आहे.

UPSC/MPSC परीक्षेसाठी महत्त्व:

EEG चा शंभर वर्षांचा इतिहास आणि तंत्रज्ञानातील प्रगती, तसेच याचे सामाजिक, वैज्ञानिक, आणि वैद्यकीय क्षेत्रातील परिणाम हे विज्ञान आणि तंत्रज्ञान विभागातील महत्त्वाचे मुद्दे आहेत.

4.5 बजेट 2024-25: केंद्र सरकारने 'भारत स्मॉल रिॲक्टर्स' (BSRs) च्या विकासासाठी खासगी क्षेत्रासोबत भागीदारी जाहीर केली

का चर्चेत आहे?

बजेट 2024-25 मध्ये केंद्र सरकारने भारत स्मॉल रिॲक्टर्स (Bharat Small Reactors - BSRs) विकसित करण्यासाठी खासगी क्षेत्रासोबत भागीदारी करण्याचे जाहीर केले आहे. हा उपक्रम देशातील ऊर्जेच्या गरजा पूर्ण करण्यासाठी आणि स्वच्छ ऊर्जेच्या उद्दिष्टांकडे वाटचाल करण्यासाठी महत्त्वपूर्ण ठरणार आहे.

भारत स्मॉल रिॲक्टर्स (BSRs) म्हणजे काय?

1. परिचय:

भारत स्मॉल रिॲक्टर्स (BSRs) हे लघु अणुउर्जा संयंत्रे आहेत, ज्यांचे उद्दिष्ट स्वच्छ आणि पुनर्निर्माणीय ऊर्जेचे उत्पादन करणे आहे.

BSRs ही संयंत्रे तुलनेने लहान, सुरक्षित, आणि लवचिक असतात. या संयंत्रांच्या स्थापनेमुळे मोठ्या प्रमाणावर अणुउर्जेचा वापर न करता अधिक लहान आणि कार्यक्षम ऊर्जास्त्रोत निर्माण करता येतील.

2. BSRs चे वैशिष्ट्ये:

- BSRs चे आकारमान मोठ्या अणुउर्जा संयंत्रांपेक्षा लहान असले, तरी ते समान पद्धतीने स्वच्छ ऊर्जा उत्पादन करू शकतात.
- यामुळे ऊर्जा सुरक्षितता, कार्बन उत्सर्जन कमी करणे, आणि शाश्वत ऊर्जा विकास साधता येतो.
- BSRs हे स्थिर व विश्वासाह अस्त्याने विविध भौगोलिक ठिकाणी सहजपणे स्थापन करता येतात.

भारतातील अणुउर्जा क्षेत्रातील बदल

1. पारंपारिक अणुउर्जेची मर्यादा:

भारताने पारंपारिक अणुउर्जा प्रकल्पांची स्थापना करून ऊर्जेची मागणी पूर्ण करण्यासाठी प्रयत्न केले आहेत, परंतु यासाठी जास्त जागा, खर्च, आणि विकासाचा वेळ आवश्यक असतो. यामुळे BSRs चा विचार केला जात आहे, कारण याची स्थापनेसाठी कमी खर्च आणि वेळ लागतो.

2. BSRs ची गरज:

BSRs देशाच्या ऊर्जेच्या मागणीची पूर्तता करण्यात मदत करतील आणि त्याचबरोबर घन इंधनाच्या वापरात कपात करून शाश्वत विकास उद्दिष्टे साध्य करण्यास सहायक ठरतील.

खासगी क्षेत्रासोबत भागीदारीचे महत्त्व

1. खासगी क्षेत्राचे योगदान:

खासगी क्षेत्रात असलेली तांत्रिक क्षमता, अनुसंधान आणि विकास, आणि उद्योगधिशिष्ट तंत्रज्ञानाचे अनुभव यांचा वापर BSRs च्या विकासात होईल. यामुळे या उपक्रमाच्या यशस्वी अंमलबजावणीसाठी खासगी आणि सार्वजनिक क्षेत्रातील सहकार्य महत्त्वाचे ठरेल.

2. नवीन तंत्रज्ञानाचा अवलंब:

खासगी क्षेत्रातील नव्या तंत्रज्ञानाचा आणि आर अँड डी चा वापर करून अधिक सुरक्षित, कार्यक्षम, आणि आर्थिकदृष्ट्या परवडणारे लघु रिऐक्टर्स तयार करता येतील.

3. ग्लोबल तंत्रज्ञानाचा स्वीकार:

खासगी क्षेत्राच्या सहभागामुळे भारतात आंतरराष्ट्रीय पातळीवरील नवीन अणु तंत्रज्ञान आणता येईल. यामुळे भारताचे अणुउर्जा उत्पादन अधिक सुसंगत आणि प्रगत होईल.

बजेटमध्ये BSRs संबंधित महत्त्वाचे मुद्दे

1. सहयोग योजना:

केंद्र सरकारने जाहीर केले आहे की BSRs च्या स्थापनेसाठी खासगी उद्योगांना प्रोत्साहन देण्यात येईल आणि त्यासाठी वित्तीय सहाय्य, करसवलत, आणि अन्य नियामक समर्थन दिले जाईल.

2. ऊर्जेच्या स्थिरतेसाठी योगदान:

या योजनेमुळे देशातील ऊर्जा पुरवठा स्थिर राहील. विशेषतः ग्रामीण आणि दुर्गम भागात ऊर्जा उपलब्ध होण्यासाठी या रिऐक्टर्सचा उपयोग होऊ शकेल.

3. स्वच्छ ऊर्जा उद्दिष्टे:

भारताने 2070 पर्यंत शून्य कार्बन उत्सर्जन साध्य करण्याचे उद्दिष्ट ठेवले आहे. BSRs ही योजना कार्बन उत्सर्जन कमी करण्यासाठी एक महत्वपूर्ण पाऊल ठरेल आणि शाश्वत ऊर्जेच्या उद्दिष्टांमध्ये मोठा हातभार लावेल.

BSRs च्या स्थापनेची आव्हाने

1. सुरक्षितता आणि पर्यावरण:

अणुऊर्जा वापरासोबत सुरक्षितता आणि पर्यावरणीय चिंता नेहमीच महत्वाच्या राहिल्या आहेत. यासाठी सखोल नियामक ढांचा, सर्वोच्च दर्जाचे सुरक्षा उपाय, आणि सार्वजनिक जागरूकता आवश्यक असेल.

2. खर्च:

जरी BSRs चे आकारमान लहान असले तरी त्यांची स्थापना आणि व्यवस्थापन यासाठी उच्च प्रारंभिक खर्च अपेक्षित आहे. त्यामुळे विशेषतः सुरुवातीच्या टप्प्यात, सरकार आणि खासगी क्षेत्रासोबत संयुक्त प्रयत्नांची आवश्यकता राहिल.

3. तांत्रिक आव्हाने:

BSRs च्या विकासासाठी आवश्यक असलेल्या उच्च तांत्रिक क्षमता आणि संशोधनाचा गतीने अवलंब करणे महत्वाचे आहे. यासाठी विशेष कौशल्याची आवश्यकता असेल.

निष्कर्ष

भारत स्मॉल रिऍक्टर्स (BSRs) च्या स्थापनेसाठी सरकार आणि खासगी क्षेत्रातील सहकार्य हे देशाच्या ऊर्जा सुरक्षितता, स्वच्छ ऊर्जा आणि शाश्वत विकासाच्या उद्दिष्टांमध्ये एक महत्त्वपूर्ण पाऊल ठरेल. या तंत्रज्ञानाने देशातील अणुऊर्जा क्षेत्रात एक नवीन दिशा निर्माण होण्याची शक्यता आहे. तथापि, या उपक्रमाच्या यशस्वी अंमलबजावणीसाठी तांत्रिक, आर्थिक, आणि सुरक्षा उपाययोजनांची काटेकोर व्यवस्था आवश्यक असेल.

UPSC/MPSC परीक्षेसाठी महत्त्व:

BSRs च्या स्थापनेसाठी सरकारच्या या पावलांमुळे ऊर्जा क्षेत्रातील परिपूर्ण ज्ञान, स्वच्छ ऊर्जा योजनेशी निगडित मुद्दे, आणि खासगी क्षेत्रासोबतच्या सहकार्याच्या धोरणांचे राज्यशास्त्र, अर्थव्यवस्था, आणि पर्यावरण विभागातील मुद्द्यांवर प्रश्न येण्याची शक्यता आहे.

5. पर्यावरण आणि पारिस्थितिकी

5.1 केंद्रीय मंत्रिमंडळाने भारताच्या राष्ट्रीय अधिकारक्षेत्रा पलीकडील जैवविविधता (Biodiversity Beyond National Jurisdiction - BBNJ) करारावर स्वाक्षरी करण्यास मंजूरी दिली

का चर्चेत आहे?

केंद्रीय मंत्रिमंडळाने अलीकडेच भारताला राष्ट्रीय अधिकारक्षेत्रा पलीकडील जैवविविधता (Biodiversity Beyond National Jurisdiction - BBNJ) करार, जो **High Seas Treaty** म्हणूनही ओळखला जातो, यावर स्वाक्षरी करण्यास मंजूरी दिली आहे. पृथ्वी

विज्ञान मंत्रालय (Ministry of Earth Sciences) या कराराच्या अंमलबजावणीसाठी प्रमुख जबाबदारी सांभाळेल. हा करार मागील पिढ्यांतील सर्वात मोठा जागतिक सागरी करार मानला जातो आणि आंतरराष्ट्रीय पाण्यातील समुद्री संसाधनांचे संरक्षण करण्याचे उद्दिष्ट आहे.

राष्ट्रीय अधिकारक्षेत्रा पलीकडील जैवविविधता (BBNJ) करार काय आहे?

1. कराराचा उद्देश:

हा करार आंतरराष्ट्रीय समुद्र क्षेत्रात असलेल्या समुद्री संसाधनांचे संरक्षण, व्यवस्थापन आणि शाश्वत वापर सुनिश्चित करतो. आंतरराष्ट्रीय समुद्र म्हणजे ते क्षेत्र जे कोणत्याही देशाच्या विशेष आर्थिक क्षेत्राच्या (EEZ) पलीकडे आहे आणि त्यावर कोणत्याही देशाचा सार्वभौम हक्क नाही.

2. महत्वाचे घटक:

- BBNJ करारात काही महत्वाचे घटक आहेत:
- समुद्री जैवविविधतेचे संरक्षण आणि शाश्वत वापर.
- सागरी संरक्षित क्षेत्रांचे (Marine Protected Areas - MPAs) निर्माण.
- पर्यावरणीय परिणामांचे मूल्यमापन आणि त्यानुसार सागरी क्रियांची परवानगी.
- समुद्री जैवविविधतेवर असलेल्या संशोधनाचा समान लाभ सर्व देशांना देणे.

3. उत्पत्ति:

1982 मध्ये झालेल्या **संयुक्त राष्ट्र समुद्र कायदा (United Nations Convention on the Law of the Sea - UNCLOS)** ने आंतरराष्ट्रीय पाण्यातील संसाधनांचा वापर आणि संरक्षणासाठी काही नियम ठरवले. BBNJ करार हा UNCLOS च्या चौकटीत तयार केला गेला आहे, कारण अनेक वर्षांपासून आंतरराष्ट्रीय समुद्रातील जैवविविधतेच्या धोरणात्मक व्यवस्थापनाच्या आवश्यकता समोर येत होत्या.

भारताचा सहभाग

1. भारताचे योगदान:

भारताने नेहमीच जैवविविधतेचे संरक्षण आणि शाश्वत विकास याला प्राधान्य दिले आहे. भारताने अनेक आंतरराष्ट्रीय करारांवर स्वाक्षरी केली आहे आणि सागरी पर्यावरणाच्या संरक्षणात योगदान दिले आहे.

2. पृथ्वी विज्ञान मंत्रालयाची भूमिका:

या कराराच्या अंमलबजावणीसाठी भारतात पृथ्वी विज्ञान मंत्रालय प्रमुख जबाबदारी सांभाळेल. मंत्रालय सागरी संशोधन, तांत्रिक विकास, आणि संरक्षणात्मक उपाययोजनांमध्ये भारताला योगदान देण्यासाठी धोरणे तयार करेल.

3. कराराची अंमलबजावणी:

BBNJ कराराच्या अंमलबजावणीसाठी भारत विविध क्षेत्रांमध्ये योगदान देईल, जसे की:

- समुद्री संशोधन आणि डेटा गोळा करणे.
- सागरी जैवविविधतेच्या अभ्यासासाठी तंत्रज्ञान आणि वैज्ञानिक साधनांची निर्मिती.
- आंतरराष्ट्रीय समुदायाबरोबर डेटा शेअरिंग आणि शाश्वत विकासासाठी योगदान.

आंतरराष्ट्रीय महत्त्व

1. जागतिक समुद्री संपत्तीचे संरक्षण:

आंतरराष्ट्रीय समुद्रात असलेल्या जैवविविधतेवर कोणत्याही देशाचा हक्क नसल्यामुळे, तेथील संसाधने अनियंत्रितपणे वापरली जातात. हा करार जागतिक समुद्री संपत्तीचे शाश्वत व्यवस्थापन आणि संरक्षण सुनिश्चित करेल.

2. जलवायू बदल आणि सागरी जीवन:

जलवायू बदलांमुळे सागरी जीवांवर परिणाम होत आहे. या करारामुळे सागरी परिसंस्थांचे संरक्षण करून जलवायू बदलांचा प्रतिकार करण्यासाठी महत्त्वपूर्ण योगदान मिळेल.

3. विज्ञान आणि तंत्रज्ञानातील आंतरराष्ट्रीय सहकार्य:

BBNJ करारानुसार, समुद्री संशोधनातील माहिती आणि फायदे विकसनशील देशांसोबत सामायिक करणे आवश्यक आहे, ज्यामुळे वैज्ञानिक सहकार्य आणि तंत्रज्ञानाच्या आदानप्रदानाची संधी मिळेल.

भविष्यातील आव्हाने आणि संधी

1. सागरी संरक्षित क्षेत्रांचे व्यवस्थापन:

आंतरराष्ट्रीय समुद्रात मोठ्या प्रमाणात सागरी संरक्षित क्षेत्रे तयार केली जातील. त्यांचे व्यवस्थापन करण्यासाठी आंतरराष्ट्रीय पातळीवर सहकार्याची आवश्यकता असेल.

2. विकसनशील देशांसाठी लाभ:

हा करार विकसनशील देशांना आंतरराष्ट्रीय समुद्रातील संपत्तीच्या शाश्वत वापराचे आणि संरक्षणाचे फायदे मिळवून देईल. तसेच, त्यांना संशोधनातील फायदे मिळवून देण्यासाठी एक मंच प्रदान करेल.

निष्कर्ष

BBNJ करार हा आंतरराष्ट्रीय पाण्यातील जैवविविधता आणि समुद्री संसाधनांचे संरक्षण आणि शाश्वत वापर सुनिश्चित करण्यासाठी एक महत्वाचा टप्पा आहे. भारताचा या करारात सहभाग आणि पृथ्वी विज्ञान मंत्रालयाच्या नेतृत्वाखाली अंमलबजावणी केल्यामुळे भारत जागतिक

सागरी धोरणातील एक प्रमुख खेळाडू म्हणून उदयास येईल. सागरी जैवविविधता आणि पर्यावरणाच्या संरक्षणासाठी भारताचे योगदान आणखी वाढेल.

UPSC/MPSC परीक्षेसाठी महत्त्व:

BBNJ करार, त्याचे उद्देश, जागतिक सागरी संसाधनांचे शाश्वत व्यवस्थापन, आणि भारताची भूमिका या सर्वांवर UPSC आणि MPSC परीक्षेत विचारले जाऊ शकते. समुद्री धोरण, जैवविविधतेचे संरक्षण, आणि जलवायू बदलाशी संबंधित सागरी धोरणे या विषयांवर लक्ष केंद्रीत करणे आवश्यक आहे.

5.2 केरळच्या वायनाड जिल्ह्यात अलीकडेच घडलेली भूस्खलनाची घटना: भारतातील भूस्खलनाचे संकट

का चर्चेत आहे?

अलीकडेच केरळमधील वायनाड जिल्ह्याच्या डोंगराळ प्रदेशात एक अत्यंत गंभीर भूस्खलनाची घटना घडली आहे, जी अलीकडच्या काळातील सर्वात वाईट घटनांपैकी एक मानली जात आहे. मुसळधार पावसामुळे ही भूस्खलनाची घटना घडली असून, यात जीवितहानी आणि संपत्तीचे मोठे नुकसान झाले आहे. या घटनेमुळे भारतातील डोंगराळ भागातील भूस्खलनाच्या वाढत्या घटनांबद्दल जागरुकता निर्माण झाली आहे.

भूस्खलन म्हणजे काय?

1. भूस्खलनाची (Landslide) व्याख्या:

भूस्खलन ही एक नैसर्गिक घटना आहे, ज्यात माती, खडक, आणि जमिनीचा काही भाग गुरुत्वाकर्षणाच्या परिणामामुळे ढासळतो आणि खालच्या भागात येतो. यामुळे खूप मोठ्या प्रमाणावर माती आणि खडकांचा ढिगारा खाली कोसळतो, ज्यामुळे जमिनीची हालचाल, वाहतुकीचा अडथळा, आणि जीवितहानी होऊ शकते.

2. भूस्खलनाच्या कारणांमध्ये:

- जोरदार पाऊस किंवा पूर
- भूकंप किंवा जमिनीतील हालचाल
- नैसर्गिक जलवाहिनीचे अतिक्रमण
- अयोग्य बांधकाम पद्धती आणि जंगलतोड

वायनाड भूस्खलनाची घटना

1. वायनाड जिल्ह्याचे भौगोलिक स्वरूप:

वायनाड हा केरळमधील डोंगराळ भाग आहे, जो पश्चिम घाटाच्या पर्वतरांगेत वसलेला आहे. येथे वारंवार मुसळधार पाऊस पडतो, ज्यामुळे जमीन सैल होते आणि भूस्खलनाची शक्यता वाढते.

2. घटनेचे स्वरूप:

अलीकडच्या मुसळधार पावसामुळे वायनाड जिल्ह्यात जमिनीच्या ढासळण्याच्या अनेक घटना घडल्या, ज्यात शेती, घरे, रस्ते, आणि पूल यांचे मोठ्या प्रमाणात नुकसान झाले. या भूस्खलनामुळे काही गावांशी संपर्क तुटला, आणि अनेक लोकांना स्थलांतर करावे लागले.

3. जीवितहानी आणि नुकसान:

या घटनेत काही लोक मृत्युमुखी पडले आहेत, आणि अनेकजण बेपत्ता आहेत. शेतीची हानी झाली असून, अनेक घरे आणि पायाभूत सुविधा नष्ट झाल्या आहेत.

भारतात भूस्खलनाची समस्या

1. भारतातील भूस्खलनाची घटना:

भूस्खलन ही भारतातील डोंगराळ प्रदेशांमध्ये वारंवार घडणारी समस्या आहे. विशेषतः हिमालय, पूर्व घाट आणि पश्चिम घाटाच्या परिसरात दरवर्षी अनेक ठिकाणी भूस्खलन घडतात. जमिनीची नैसर्गिक रचना, अतिवृष्टी, आणि मानवी हस्तक्षेप यामुळे या घटनांचे प्रमाण वाढले आहे.

2. प्रमुख भूस्खलन-प्रवण क्षेत्रे:

- हिमाचल प्रदेश, उत्तराखंड, आणि सिक्किम या हिमालयीन राज्यांमध्ये दरडी मोठ्या प्रमाणात घडतात.
- केरळ, कर्नाटक, आणि महाराष्ट्रातील पश्चिम घाटाचा भाग दरडींना अतिसंवेदनशील आहे.
- पूर्वेकडील राज्ये जसे की असम, मेघालय, आणि मणिपूर याही भागांत दरडींचा धोका असतो.

भूस्खलनाचे परिणाम

1. मानवी जीवन आणि मालमत्तेचे नुकसान:

भूस्खलनामुळे घरे, रस्ते, आणि पूल यांचे मोठ्या प्रमाणात नुकसान होते. यामुळे जीवितहानी होऊ शकते, तसेच लोकांना त्यांच्या घरातून स्थलांतर करावे लागते.

2. पर्यावरणीय प्रभाव:

भूस्खलनामुळे जमिनीची धूप, वनस्पतींचे नुकसान, आणि पर्यावरणीय असंतुलन निर्माण होते. जंगलतोड आणि अयोग्य विकासामुळे भूस्खलनाचे प्रमाण अधिक वाढत आहे.

3. वाहतुकीवर परिणाम:

डोंगराळ प्रदेशातील रस्त्यांवर भूस्खलन झाल्याने वाहतुकीत अडथळा निर्माण होतो. यामुळे आर्थिक नुकसान होते आणि अत्यावश्यक सेवा ठप्प होतात.

भूस्खलनावरील उपाययोजना

1. भूस्खलनाचे पूर्वानुमान आणि इशारा यंत्रणा:

भूस्खलनाचे अचूक पूर्वानुमान करणे कठीण असले तरी, संपर्क क्षेत्रातील पावसाच्या मॉनिटरिंगद्वारे काही प्रमाणात इशारा देता येतो. केंद्र आणि राज्य सरकारे भूस्खलन इशारा प्रणाली (Landslide Early Warning Systems) स्थापित करत आहेत.

2. सुरक्षा उपाय:

- डोंगराळ भागात सखोल अभ्यास करून योग्य नियोजन करणे आवश्यक आहे, जेणेकरून अवाजवी बांधकाम आणि जंगलतोड टाळता येईल.
- वाहतूक आणि संरक्षक यंत्रणा उभारताना भूगर्भशास्त्रीय अभ्यास केला जावा.
- दरडीप्रवण भागांमध्ये मजबूत बांधकाम नियम आणि वनसंपत्तीचे संवर्धन केले पाहिजे.

3. स्थानिक प्रशासनाची भूमिका:

स्थानिक प्रशासनाने भूस्खलनाचा धोका असलेल्या भागात स्थलांतर योजना तयार करावी, आणि राहत व पुनर्वसनाच्या योजना आखाव्यात.

निष्कर्ष

वायनाडच्या अलीकडच्या भूस्खलनाच्या घटनेमुळे भारतातील डोंगराळ भागात भूस्खलनाच्या संकटाची गडद छाया स्पष्ट होते. वाढत्या मानवहस्तक्षेपामुळे भूस्खलनाचे प्रमाण अधिक गंभीर झाले आहे. भविष्यातील भूस्खलनाचे संकट टाळण्यासाठी समर्पित संरक्षण उपाययोजना, विज्ञानाधारित नियोजन, आणि जलवायू बदलाशी संबंधित धोरणात्मक हस्तक्षेप यांची नितांत आवश्यकता आहे.

UPSC/MPSC परीक्षेसाठी महत्त्व:

भूस्खलन, त्याची कारणे, परिणाम, आणि निवारण उपाययोजनांवर UPSC आणि MPSC परीक्षेत प्रश्न विचारले जाऊ शकतात. विशेषतः भारतीय भूगोल, आपत्ती व्यवस्थापन, आणि सामाजिक-आर्थिक परिणामांवर लक्ष केंद्रित करणे आवश्यक आहे.

5.3 पॅराग्वेने आंतरराष्ट्रीय सौर आघाडीत (ISA) सामील होऊन शंभरव्या देशाचा मान मिळवला

का चर्चेत आहे?

पॅराग्वेने नुकतीच आंतरराष्ट्रीय सौर आघाडी (International Solar Alliance - ISA) मध्ये सामील होऊन या आघाडीला **शंभरव्या देशाचा** मान प्राप्त केला आहे. ISA ही एक जागतिक आघाडी आहे जी सौर ऊर्जा तंत्रज्ञानाच्या विकास आणि प्रसारावर लक्ष केंद्रित करते. पॅराग्वेच्या सामील होण्यामुळे आंतरराष्ट्रीय सौर ऊर्जा क्षेत्रात आणखी एक महत्वाचा टप्पा गाठला गेला आहे.

आंतरराष्ट्रीय सौर आघाडी (ISA) म्हणजे काय?

1. उत्पत्ती:

आंतरराष्ट्रीय सौर आघाडीची स्थापना 2015 मध्ये भारतीय पंतप्रधान नरेंद्र मोदी आणि फ्रान्सचे तत्कालीन अध्यक्ष फ्रांस्वा ओलांद यांच्या संकल्पनेनुसार झाली. या आघाडीचा मुख्य उद्देश सौर ऊर्जा वापराचे प्रमाण वाढवणे आणि किमती कमी करणे हा आहे.

2. उद्देश:

ISA चे उद्देश म्हणजे:

- सौर ऊर्जा वापराच्या तंत्रज्ञानात सहयोग साधणे.
- देशांमध्ये सौर ऊर्जा प्रकल्पांच्या अंमलबजावणीला प्रोत्साहन देणे.
- जागतिक सौर ऊर्जा मार्केटचे सशक्तीकरण करणे.
- जलवायू बदलाच्या प्रभावावर मात करण्यासाठी सहकार्य करणे.

पॅराग्वेचा सामील होण्याचा महत्त्व

1. पॅराग्वेतील सौर ऊर्जा क्षमता:

पॅराग्वे हा दक्षिण अमेरिकेतील एक **उष्णकटिबंधीय देश** आहे, जिथे सौर ऊर्जा उत्पादनासाठी योग्य वातावरण आहे. पॅराग्वेने सौर उर्जेच्या विकासावर लक्ष केंद्रित केले आहे, विशेषतः ग्रामीण भागातील ऊर्जा गरजा पूर्ण करण्यासाठी.

2. आंतरराष्ट्रीय सहकार्य:

पॅराग्वेचा ISA मध्ये सामील होणे म्हणजे या देशाला आंतरराष्ट्रीय स्तरावर सौर तंत्रज्ञानातील प्रगती आणि सहकार्याचा लाभ घेता येईल. यामुळे तांत्रिक सहयोग, वित्तीय मदत, आणि ज्ञानाचे आदानप्रदान होईल.

3. जलवायू बदलावरील प्रभाव:

पॅराग्वेने सौर ऊर्जा वापरास प्रोत्साहन देऊन जलवायू बदलाच्या प्रभावावर मात करण्यासाठी एक महत्त्वपूर्ण पाऊल उचलले आहे. या आघाडीमध्ये सामील होण्याने पॅराग्वे आपल्या शाश्वत विकासाच्या उद्दिष्टांच्या दिशेने एक महत्वाचा टप्पा गाठला आहे.

आंतरराष्ट्रीय सौर आघाडीची महत्वाची कार्ये

1. पॉलीसी विकास:

ISA देशांना सौर ऊर्जा संबंधित धोरणे तयार करण्यात मदत करते, ज्यामुळे सौर ऊर्जा उपक्रमांना प्रोत्साहन मिळते.

2. संशोधन आणि विकास:

ISA तंत्रज्ञानाच्या संशोधन आणि विकासासाठी सहकार्य करते, जेणेकरून सौर तंत्रज्ञान अधिक कार्यक्षम आणि कमी किमतीत उपलब्ध होईल.

3. शिक्षण आणि प्रशिक्षण:

ISA ने सौर तंत्रज्ञानाशी संबंधित शिक्षण आणि प्रशिक्षण कार्यक्रम सुरु केले आहेत, ज्यामुळे विविध देशांमध्ये तज्ञांची तयारी करता येईल.

निष्कर्ष

पॅराग्वेच्या आंतरराष्ट्रीय सौर आघाडीत सामील होण्यामुळे सौर ऊर्जा क्षेत्रात एक नवा टप्पा गाठला गेला आहे. सौर ऊर्जा ही एक स्वच्छ आणि शाश्वत ऊर्जा स्रोत आहे, जी जलवायु बदलाच्या आव्हानांचा सामना करण्यास मदत करू शकते. ISA च्या माध्यमातून, पॅराग्वे सौर ऊर्जा तंत्रज्ञानाच्या विकासात सहकार्य आणि सहिष्णुता साधण्यास सक्षम होईल.

UPSC/MPSC परीक्षेसाठी महत्त्व

आंतरराष्ट्रीय सौर आघाडी, सौर ऊर्जा आणि जलवायू बदल यावर UPSC आणि MPSC परीक्षेत प्रश्न विचारले जाऊ शकतात. परीक्षार्थ्यांना सौर ऊर्जा धोरणे, आंतरराष्ट्रीय सहयोग, आणि पॅराग्वेच्या विकासात या आघाडीच्या भूमिकेवर लक्ष केंद्रित करणे आवश्यक आहे.

6. क्रीडा, कला आणि संस्कृती

6.1 भारताचा ऑलिम्पिक क्रमांक: 2020 टोकियोतील 48व्या स्थानावरून पॅरिसमध्ये 71व्या स्थानावर घसरण

का चर्चेत आहे?

पॅरिस ऑलिम्पिक 2024 मध्ये भारताचा क्रमांक घसरून 71व्या स्थानी आला आहे. याआधी, टोकियो ऑलिम्पिक 2020 मध्ये भारताने 48वे स्थान मिळवले होते. यामुळे भारतीय क्रीडा क्षेत्रातील कामगिरी आणि त्यासंदर्भातील धोरणांवर पुनर्विचार करण्याची गरज अधोरेखित झाली आहे.

भारताचा ऑलिम्पिक कामगिरीचा इतिहास

1. टोकियो ऑलिम्पिक 2020:

- भारताने 7 पदक जिंकली होती, ज्यात एक सुवर्णपदक, दोन रौप्यपदके, आणि चार कांस्यपदके होती.

- हे भारताचे ऑलिम्पिकमधील सर्वात यशस्वी वर्ष होते.
- भालाफेकपटू **नीरज चोप्रा** यांनी सुवर्णपदक जिंकून भारतीय खेळाडूंना आंतरराष्ट्रीय पातळीवर नवा आत्मविश्वास दिला होता.

2. पॅरिस ऑलिम्पिक 2024:

- पॅरिस ऑलिम्पिकमध्ये भारताची कामगिरी अपेक्षेप्रमाणे झाली नाही.
- भारताने केवळ 5 पदके मिळवली, ज्यात एकही सुवर्णपदक नाही. यामुळे भारताचा क्रमांक 71 वर गेला आहे.
- यावेळी जिम्नॅस्टिक्स, ट्रॅक अँड फील्ड, आणि कुस्ती यांसारख्या प्रमुख खेळांमध्ये अपेक्षित कामगिरी झाली नाही.

भारताच्या ऑलिम्पिक कामगिरीवरील परिणाम

1. आशाअपेक्षा कमी कामगिरी:

भारतीय खेळाडूंकडून मोठ्या अपेक्षा होत्या, विशेषतः टोकियो ऑलिम्पिकमधील कामगिरीनंतर. परंतु, पॅरिसमध्ये अपेक्षित यश मिळाले नाही.

विविध खेळांमध्ये भारतीय खेळाडू अंतिम फेरीत पोहोचण्यास अपयशी ठरले, ज्यामुळे पदकसंख्या कमी राहिली.

2. खेळाडूंच्या तयारीत त्रुटी:

काही खेळाडूंना कमी वेळेची तयारी, कोविडनंतरचा व्यत्यय, आणि तंत्रज्ञानाच्या कमतरता यामुळे समस्या आल्या.

भारताच्या काही प्रमुख खेळाडूंनी दुखापतीमुळे स्पर्धेत भाग घेऊ शकला नाही, ज्याचा परिणाम त्यांच्या कामगिरीवर झाला.

भारताच्या क्रीडा धोरणांवरील परिणाम

1. प्रशिक्षणातील सुधारणेची गरज:

पॅरिस ऑलिम्पिकमध्ये भारताची कामगिरी अपेक्षेप्रमाणे न झाल्यामुळे प्रशिक्षण पद्धतीत बदल करण्याची गरज आहे.

आंतरराष्ट्रीय दर्जाचे प्रशिक्षक, अत्याधुनिक तंत्रज्ञान, आणि सुविधांमध्ये गुंतवणूक करण्यावर भर दिला पाहिजे.

2. खेळांवरील लक्ष केंद्रीकरण:

भारताने काही विशिष्ट खेळांवर जास्त लक्ष केंद्रित केले होते, जसे की कुस्ती, बॉक्सिंग, आणि अॅथलेटिक्स. मात्र, इतर खेळांमध्ये कामगिरी सुधारण्याची आवश्यकता आहे.

विविध खेळांचा विकास करताना त्यात गुंतवणूक वाढवून भारतीय खेळाडूंना अधिक संधी उपलब्ध करून दिली पाहिजे.

3. स्थानिक आणि राष्ट्रीय पातळीवरील कार्यक्रम:

स्थानिक पातळीवरून खेळाडूंची निवड व त्यांच्यासाठी योग्य विकास कार्यक्रमांची आखणी करणे महत्वाचे आहे.

खेळांसाठी शाळा आणि महाविद्यालयांच्या पातळीवर जास्तीत जास्त प्रशिक्षण केंद्रे निर्माण करण्याची गरज आहे.

सुधारणा व पुढील वाटचाल

1. खेळाडूंचे सशक्तीकरण:

खेळाडूंना मानसिक आणि शारीरिक दृष्टिकोनातून अधिक चांगले प्रशिक्षण देणे आवश्यक आहे. त्यासाठी त्यांना मानसिक आरोग्य, पोषण, आणि पुनर्प्रशिक्षण याबद्दलचे योग्य मार्गदर्शन दिले पाहिजे.

2. बदलते धोरण आणि नियोजन:

भारताच्या क्रीडा मंत्रालयाने पॅरिस ऑलिम्पिकमधील कामगिरीचे पुनरावलोकन करून आगामी ऑलिम्पिकसाठी नवीन धोरण तयार केले पाहिजे.

क्रीडा तंत्रज्ञान आणि डेटा विश्लेषणाच्या वापराचे महत्त्व वाढवले पाहिजे, ज्यामुळे खेळाडूंच्या कामगिरीतील तफावत दूर होऊ शकेल.

निष्कर्ष

भारताच्या ऑलिम्पिक क्रमांकातील घसरणीमुळे क्रीडा क्षेत्रात अधिक सुधारणा करण्याची गरज अधोरेखित होते. भारतीय क्रीडा धोरण, प्रशिक्षण पद्धती, आणि खेळाडूंच्या सुविधांवर लक्ष केंद्रित करून 2028 ऑलिम्पिकसाठी चांगल्या कामगिरीची तयारी केली पाहिजे. शाश्वत विकास आणि क्रीडा तंत्रज्ञानावर लक्ष केंद्रित करून भारत ऑलिम्पिकमध्ये अधिक पदके मिळवू शकेल.

UPSC/MPSC परीक्षेसाठी महत्त्व:

भारताच्या ऑलिम्पिक कामगिरीतील बदल, क्रीडा धोरणातील सुधारणा, आणि खेळाडूंच्या विकासावर UPSC आणि MPSC परीक्षेत **क्रीडा आणि समाज** या विषयांतर्गत प्रश्न विचारले जाऊ शकतात. **क्रीडा धोरण, सशक्तीकरण, आणि शाश्वत क्रीडा विकास** या मुद्द्यांवर अभ्यास करणे आवश्यक आहे.

6.2 आसामच्या चराइदेव मोईडामला UNESCO जागतिक वारसा यादीत स्थान

का चर्चेत आहे?

आसाममधील चराइदेव मोईडाम (Charaideo Moidam) ला अलीकडेच युनायटेड नेशन्स एज्युकेशनल, सायंटिफिक अँड कल्चरल ऑर्गनायझेशन (UNESCO) च्या जागतिक वारसा यादीत समाविष्ट करण्यात आले आहे. हा महत्त्वपूर्ण समावेश भारताच्या सांस्कृतिक आणि ऐतिहासिक वारशाचा आंतरराष्ट्रीय स्तरावर गौरव करण्याचे आणखी एक पाऊल आहे.

चराइदेव मोईडाम: एक परिचय

1. पर्यटन व ऐतिहासिक महत्त्व:

चराइदेव मोईडाम हा **आहोम राजवंशाच्या** शासकांचा अंतिम विश्रांतीस्थान आहे. हे क्षेत्र **आसामच्या सिवसागर जिल्ह्यात** स्थित आहे.

आहोम साम्राज्याच्या राजे आणि त्यांचे कुटुंबीय यांची स्मृती म्हणून येथे मोईडाम (मोठ्या दफनभूमी) बांधल्या गेल्या आहेत, ज्यात पुरातन पद्धतीने तयार केलेल्या समाधी आहेत.

2. संस्कृती आणि परंपरा:

चराइदेव मोईडामला 'आहोमांच्या पिरॅमिड' असे म्हटले जाते, कारण या ठिकाणी आहोम राजांनी त्यांच्या परंपरेनुसार पिरॅमिडसारख्या दफनभूमी बांधल्या होत्या.

या मोईडाममध्ये राजा आणि राजकन्यांचा दफन विधी पूर्ण करण्यात आला होता, ज्यात राजघराण्यांच्या अस्थी ठेवल्या जातात आणि ते आहोम साम्राज्याच्या धार्मिक आणि सांस्कृतिक परंपरेचे प्रतीक आहेत.

UNESCO जागतिक वारसा यादीत समावेशाचे महत्व

1. वैश्विक ओळख:

UNESCO जागतिक वारसा यादीत समावेश झाल्यामुळे चराइदेव मोईडामला आंतरराष्ट्रीय स्तरावर ओळख मिळाली आहे, ज्यामुळे या स्थळाच्या सांस्कृतिक आणि ऐतिहासिक महत्त्वाची प्रशंसा केली जाते.

यामुळे जागतिक पातळीवर भारतीय संस्कृतीचे वारसत्त्व संवर्धन आणि संरक्षण करण्यासाठी आंतरराष्ट्रीय सहकार्य मिळण्याची शक्यता आहे.

2. सांस्कृतिक पर्यटनाचा विकास:

UNESCO जागतिक वारसा स्थळ म्हणून समावेश झाल्यामुळे येथे पर्यटनाची वाढ होईल. जगभरातून पर्यटक येथे येऊन आहोम राजवंशाच्या ऐतिहासिक आणि सांस्कृतिक परंपरेचा अनुभव घेऊ शकतील.

त्यामुळे स्थानिक अर्थव्यवस्थेला चालना मिळण्याची शक्यता आहे, तसेच सांस्कृतिक पर्यटनाच्या विकासाला गती मिळेल.

आहोम साम्राज्याचे योगदान

1. साम्राज्याचा इतिहास:

आहोम साम्राज्याने 600 वर्षांपेक्षा अधिक काळ आसामवर राज्य केले. यांची स्थापना 13व्या शतकात झाली होती आणि त्यांनी आसामच्या राजकीय, सांस्कृतिक, आणि धार्मिक जीवनात मोठा प्रभाव टाकला.

2. वास्तुकला आणि कला:

आहोम साम्राज्याच्या राजांनी आपली वास्तुकला आणि धार्मिक परंपरांचे अद्वितीय रूप उभारले. मोईडाम ही त्या काळाच्या उत्कृष्ट वास्तुकलेचे जिवंत उदाहरण आहे.

3. धार्मिक परंपरा:

आहोमांनी हिंदू धर्म स्वीकारला, परंतु त्याचबरोबर त्यांनी त्यांची मूळ तैथान बौद्ध धर्मातील परंपराही टिकवली. त्यामुळे आहोमांचा दफन संस्कार हा एक विशेष धार्मिक विधी होता, ज्याचे प्रदर्शन मोईडाममध्ये केले गेले.

UNESCO जागतिक वारसा स्थळाच्या दृष्टीने भारताचे स्थान

1. आंतरराष्ट्रीय मान्यता:

चराइदेव मोईडामचा UNESCO यादीत समावेश झाल्यामुळे भारतातील जागतिक वारसा स्थळांची संख्या वाढली आहे. भारताच्या समृद्ध सांस्कृतिक वारशाची जागतिक पातळीवर ओळख निर्माण होत आहे.

यामुळे भारताच्या पर्यटन क्षेत्राला प्रोत्साहन मिळेल आणि वारसास्थळांचे संरक्षण करण्यासाठी अधिक जागरूकता निर्माण होईल.

2. पूर्वोत्तर भारताचा वारसा:

पूर्वोत्तर भारतातील विविध सांस्कृतिक स्थळांना या यादीत स्थान मिळत असल्यामुळे या क्षेत्रातील वारसा पर्यटनाच्या संधींमध्ये वाढ होईल आणि पूर्वोत्तर भारताच्या विविधतेला जागतिक पातळीवर ओळख मिळेल.

निष्कर्ष

आसामच्या चराइदेव मोईडाम ला UNESCO च्या जागतिक वारसा यादीत समाविष्ट करणे हे भारतीय संस्कृतीच्या संपन्नतेचा आणि ऐतिहासिकतेचा आंतरराष्ट्रीय मान्यता देणारे एक महत्त्वपूर्ण पाऊल आहे. हा समावेश केवळ आसामच नव्हे तर संपूर्ण भारताच्या पर्यटन विकासात मोठी भूमिका बजावेल. यामुळे भारतीय संस्कृतीचे संवर्धन, पर्यटनाची वाढ, आणि स्थानिक अर्थव्यवस्थेला चालना मिळण्याच्या संधी वाढतील.

UPSC/MPSC परीक्षेसाठी महत्त्व:

UNESCO च्या जागतिक वारसा स्थळांची यादी आणि त्यासंबंधित ऐतिहासिक, सांस्कृतिक, आणि पर्यटन दृष्टिकोनातून सांस्कृतिक वारसा विषयावर प्रश्न येऊ शकतात. आहोम साम्राज्याचा इतिहास, आसामची परंपरा, आणि UNESCO च्या निकषांनुसार वारसास्थळांचे महत्त्व हे UPSC आणि MPSC परीक्षांमध्ये महत्त्वाचे ठरू शकतात.

6.3 पुरीच्या श्री जगन्नाथ मंदिरातील पवित्र खजिना 'रत्न भंडार' 46 वर्षांनी पुन्हा उघडला

का चर्चेत आहे?

पुरीतील श्री जगन्नाथ मंदिरातील पवित्र खजिना, **रत्न भंडार**, 46 वर्षांनी पुन्हा उघडण्यात आला आहे. हा खजिना भगवान श्री जगन्नाथ, बलभद्र आणि देवी सुभद्रा यांच्या ऐतिहासिक रत्नजडित वस्तूंनी भरलेला आहे आणि याला धार्मिक तसेच सांस्कृतिक दृष्टिकोनातून महत्त्वपूर्ण स्थान आहे.

रत्न भंडार: एक परिचय

1. मंदिराचा इतिहास:

श्री जगन्नाथ मंदिर, जे ओडिशाच्या पुरीमध्ये स्थित आहे, हे भारतातील एक प्रमुख तीर्थस्थान आहे आणि हिंदू धर्मातील चार धामांपैकी एक आहे.

या मंदिराचा **उगम 12व्या शतकात** झाला होता, आणि येथे भगवान जगन्नाथ यांच्या भव्य रथयात्रा दरवर्षी लाखो भाविकांना आकर्षित करतात.

2. रत्न भंडाराचे महत्त्व:

रत्न भंडार म्हणजे मंदिराचा पवित्र खजिना, ज्यात राजघराण्यांनी आणि भाविकांनी शेकडो वर्षांपासून दान केलेली मौल्यवान वस्ते, सोने, चांदी, आणि अन्य दागिने ठेवलेले आहेत.

हे खजिनाचे कक्ष मंदिराच्या मुख्य संरचनेच्या आत आहेत आणि त्याचे दोन भाग आहेत: भीतरी कक्ष आणि बाहेरील कक्ष. बाहेरील कक्षाला नियमितपणे प्रवेश मिळतो, परंतु आतला कक्ष अत्यंत दुर्लभ प्रसंगी उघडला जातो.

46 वर्षांनंतर खजिनाचे उघडणे

1. पुन्हा उघडण्याचे कारण:

1978 नंतर प्रथमच, ओडिशा उच्च न्यायालयाच्या आदेशानुसार रत्न भंडार पुन्हा उघडण्यात आला आहे.

हे उघडणे विशेषतः खजिनाच्या स्थितीचे परीक्षण करण्यासाठी आणि त्याच्या संरक्षणासंबंधी आव्हानांचा आढावा घेण्यासाठी करण्यात आले आहे.

2. सुरक्षा आणि प्रशासनाचे उपाय:

ओडिशा सरकारने आणि श्री जगन्नाथ मंदिर प्रशासनाने खजिनाच्या तपासणीसाठी कठोर सुरक्षा उपाय लागू केले होते.

उच्च न्यायालयाच्या सूचनेनुसार, खजिनाची तपासणी करण्यासाठी विशेष समिती गठीत करण्यात आली होती, ज्यात पुरातत्व तज्ञ, सरकारी अधिकारी आणि सुरक्षा कर्मचारी यांचा समावेश होता.

धार्मिक आणि सांस्कृतिक महत्त्व

1. भगवान जगन्नाथ यांचा पवित्र खजिना:

रत्न भंडारातील वस्तू आणि दागिने हे भगवान जगन्नाथ, बलभद्र आणि सुभद्रा यांच्या उपासनेचे महत्त्वपूर्ण घटक आहेत. हा खजिना शतकानुशतके भाविकांच्या आस्थेचा केंद्रबिंदू राहिला आहे.

2. संस्कृती आणि परंपरा:

श्री जगन्नाथ मंदिर आणि त्याच्या खजिनाची व्यवस्था ही ओडिशाच्या सांस्कृतिक वारशाचा एक अविभाज्य भाग आहे. मंदिराचे महत्त्व केवळ धार्मिक नाही, तर त्याला ओडिशाच्या ऐतिहासिक आणि सांस्कृतिक परंपरेशी निगडीत मानले जाते.

3. रथयात्रा आणि रत्न भंडाराचे संबंध:

दरवर्षी आयोजित होणाऱ्या जगप्रसिद्ध रथयात्रा सोहळ्यात रत्न भंडारातील काही मौल्यवान वस्तू आणि दागिने देवतांच्या मूर्तीवर अलंकरणासाठी वापरण्यात येतात.

भविष्यातील उपाय आणि संरक्षण

1. खजिनाचे संरक्षण:

रत्न भंडारातील मौल्यवान वस्तू आणि दागिन्यांचे योग्यरित्या संरक्षण करण्यासाठी संरक्षणाच्या तंत्रज्ञानाचा वापर केला जाणार आहे. खजिनाची नियमित तपासणी आणि देखभाल सुनिश्चित करण्यासाठी अधिक सुरक्षात्मक उपाययोजना केली जाणार आहे.

2. तांत्रिक हस्तक्षेप:

पुरातत्व आणि वारसा संरक्षक तंत्रज्ञांचा वापर करून, खजिनातील ऐतिहासिक वस्तूंचे संरक्षण व संवर्धन करण्यात येईल. आधुनिक तंत्रज्ञानाद्वारे सुरक्षा आणि संग्रहणाच्या प्रणालींमध्ये सुधारणा करण्यात येईल, ज्यामुळे खजिनाच्या दीर्घकालीन सुरक्षिततेची खात्री होईल.

रत्न भंडाराच्या उघडण्याचे प्रभाव

1. धार्मिक भावनांचा उन्मेष:

46 वर्षांनंतर रत्न भंडार उघडल्यामुळे मंदिराशी संबंधित भाविकांच्या धार्मिक भावनांना नवीन उर्जाची अनुभूती मिळाली आहे. या ऐतिहासिक घटनेने भाविकांच्या श्रद्धेला मोठे महत्त्व दिले आहे.

2. पर्यटन विकास:

रत्न भंडाराच्या उघडण्यामुळे पुरीमधील धार्मिक आणि सांस्कृतिक पर्यटनाला चालना मिळण्याची शक्यता आहे. भाविक आणि पर्यटक मोठ्या संख्येने या ठिकाणी येण्याची अपेक्षा आहे, ज्यामुळे स्थानीय अर्थव्यवस्थेला मदत होईल.

3. सांस्कृतिक वारसाचे संरक्षण:

या घटनेमुळे ओडिशा सरकारला त्यांच्या ऐतिहासिक आणि सांस्कृतिक वारसाच्या रक्षणाची गरज प्रकर्षाने जाणवली आहे. रत्न भंडाराच्या नियमित देखभालीमुळे ओडिशाच्या सांस्कृतिक वारशाचे उत्तम संरक्षण आणि संवर्धन होऊ शकेल.

निष्कर्ष

पुरीच्या श्री जगन्नाथ मंदिरातील रत्न भंडाराचे 46 वर्षांनंतर उघडणे ही एक ऐतिहासिक घटना आहे, ज्यामुळे भारतीय धार्मिक आणि सांस्कृतिक वारशाची महत्त्वपूर्ण बाजू अधोरेखित होते. या खजिनाचे संरक्षण हे केवळ धार्मिक दृष्टिकोनातून नव्हे, तर सांस्कृतिक महत्त्वाच्या दृष्टिकोनातूनही आवश्यक आहे. भाविकांच्या श्रद्धेचा आदर राखत, याचे संवर्धन आणि संरक्षण हे भविष्यातील आव्हान असेल, ज्यामुळे भारताचा ऐतिहासिक वारसा जतन करण्याचे कार्य चालू राहील.

UPSC/MPSC परीक्षेसाठी महत्त्व:

श्री जगन्नाथ मंदिर आणि त्याच्या रत्न भंडाराचे धार्मिक, सांस्कृतिक आणि ऐतिहासिक महत्त्व भारतीय वारसा आणि धार्मिक परंपरांच्या संदर्भात UPSC आणि MPSC परीक्षांमध्ये महत्त्वाचे ठरू शकते.

7. संरक्षण

7.1 जम्मू विभागातील वाढते दहशतवादी हल्ले

का चर्चेत आहे?

अलीकडेच जम्मू आणि काश्मीर केंद्रशासित प्रदेशातील जम्मू विभागात दहशतवादी हल्ल्यांमध्ये वाढ झाल्याची नोंद करण्यात आली आहे. हा विभाग, जो सामान्यतः काश्मीर खोऱ्याच्या तुलनेत शांत राहिला आहे, तिथे घडलेल्या या घटनांनी राष्ट्रीय सुरक्षा यंत्रणांमध्ये चिंता निर्माण केली आहे. दहशतवादी कारवायांचा वाढता आलेख आंतरराष्ट्रीय सीमा (IB) आणि नियंत्रण रेषा (LoC) यांच्याद्वारे घुसखोरीच्या वाढलेल्या घटनांशी संबंधित आहे.

वाढलेल्या दहशतवादी हल्ल्यांचे कारण

1. सीमापार घुसखोरी:

जम्मू विभागात दहशतवाद्यांनी घुसखोरीच्या घटना वाढवल्या आहेत. विशेषतः पाकिस्तानच्या सीमेजवळच्या भागांमधून नियंत्रण रेषा आणि आंतरराष्ट्रीय सीमेवरून घुसखोरीच्या घटना वारंवार होत आहेत. यासाठी ड्रोनचा वापर करून शस्त्रास्त्रे आणि दारूगोळा पुरवठा केला जातो.

2. आंतरराष्ट्रीय सीमेजवळील परिसरात तणाव:

आंतरराष्ट्रीय सीमेजवळील भागांमध्ये दहशतवादी हल्ल्यांच्या घटनांमध्ये वाढ होत आहे. जम्मू विभागातील राजौरी, पुंछ, कठुआ आणि सांबा या परिसरांत या घटना विशेषतः जास्त प्रमाणात घडत आहेत.

3. दहशतवादी गटांचे पुनरुज्जीवन:

अलीकडील घटनांमध्ये जैश-ए-मोहम्मद (JeM), लष्कर-ए-तैयबा (LeT) यांसारख्या दहशतवादी गटांनी आपल्या हल्ल्यांचा वाढता आलेख दाखवला आहे. हे गट पुन्हा सक्रिय होत असल्याचे संकेत मिळत आहेत.

सुरक्षा यंत्रणांची भूमिका

1. घुसखोरीविरोधी कारवाई:

सुरक्षा दलांनी घुसखोरीच्या घटनांवर नियंत्रण ठेवण्यासाठी ताबडतोब ऑपरेशन्स सुरू केली आहेत. भारतीय लष्कर, BSF, आणि CRPF सारख्या सुरक्षा दलांनी आंतरराष्ट्रीय सीमेवरील सुरक्षा वाढवली आहे.

2. ड्रोनविरोधी तंत्रज्ञानाचा वापर:

सीमाभागात ड्रोनद्वारे शस्त्रास्त्रे पुरवठा थांबवण्यासाठी आधुनिक ड्रोनविरोधी तंत्रज्ञानाचा वापर केला जात आहे. या उपायांमुळे शस्त्रास्त्रांची वाहतूक कमी करण्याचा प्रयत्न केला जात आहे.

3. स्थानीय लोकांशी संवाद:

दहशतवादविरोधी मोहिमेत स्थानीय लोकांशी संवाद साधण्याचा प्रयत्न सुरू आहे. स्थानिकांच्या मदतीने दहशतवादी घुसखोरीच्या हालचाली आणि संशयास्पद घटनांवर लक्ष ठेवणे हे सुरक्षा दलांचे उद्दिष्ट आहे.

वाढत्या घटनांचे संभाव्य परिणाम

1. राष्ट्रीय सुरक्षा धोके:

जम्मू विभागात वाढलेल्या हल्ल्यांमुळे राष्ट्रीय सुरक्षा धोक्यात आली आहे. भारताच्या उत्तर भागातील सुरक्षा आणि स्थिरतेवर याचा परिणाम होऊ शकतो.

2. आर्थिक आणि विकासात्मक प्रकल्पांवर परिणाम:

दहशतवादी हल्ल्यांमुळे जम्मू आणि काश्मीरमधील विकासात्मक प्रकल्पांना फटका बसू शकतो. विशेषतः पर्यटन आणि पायाभूत सुविधा यांसारख्या क्षेत्रांवर याचा प्रतिकूल परिणाम होण्याची शक्यता आहे.

3. आंतरराष्ट्रीय दडपण:

पाकिस्तानमधून होणाऱ्या घुसखोरीमुळे भारताने आंतरराष्ट्रीय स्तरावर पाकिस्तानवर दबाव आणण्यासाठी कूटनीतिक पाऊले उचलण्याची शक्यता आहे. यामुळे भारत आणि पाकिस्तानमधील संबंधांवर नकारात्मक परिणाम होऊ शकतो.

भविष्यातील उपाययोजना

1. सुरक्षा यंत्रणांचे आधुनिकीकरण:

जम्मू विभागात सुरक्षा यंत्रणांचे आधुनिकीकरण करणे आवश्यक आहे. नवीन तंत्रज्ञानाचा वापर करून ड्रोनविरोधी उपाययोजना, सीमावर्ती भागांतील सुरक्षा वाढवणे, आणि घुसखोरीविरोधी कारवाया अधिक प्रभावीपणे राबवण्याची गरज आहे.

2. स्थानीय सहकार्य वाढवणे:

सुरक्षा दलांना स्थानिक लोकांशी सहकार्य वाढवावे लागेल. स्थानिक लोकांमधील जागरूकता आणि माहितीचा वापर करून दहशतवादविरोधी कारवायांना चालना दिली जाईल.

3. कूटनीतिक पाऊले:

पाकिस्तानकडून होणाऱ्या घुसखोरीविरोधात भारताने आंतरराष्ट्रीय स्तरावर कूटनीतिक दबाव वाढवण्याची गरज आहे. या विषयावर आंतरराष्ट्रीय समुदायाला विश्वासात घेऊन दहशतवादाविरोधात सामूहिक पावले उचलणे आवश्यक आहे.

निष्कर्ष

जम्मू विभागात वाढलेल्या दहशतवादी घटनांमुळे राष्ट्रीय सुरक्षा यंत्रणांना नवीन आव्हाने मिळाली आहेत. घुसखोरीच्या घटनांवर नियंत्रण ठेवण्यासाठी सुरक्षा दलांनी कठोर पावले उचलणे आवश्यक आहे. तसेच, आंतरराष्ट्रीय समुदायाच्या मदतीने पाकिस्तानच्या घुसखोरीविरोधी कारवायांवर अधिक दबाव आणणे आवश्यक आहे. यामुळे दक्षिण आशियातील स्थिरता आणि राष्ट्रीय सुरक्षितता सुनिश्चित होईल.

UPSC/MPSC परीक्षेसाठी महत्त्व:

जम्मू आणि काश्मीरमधील सुरक्षा स्थिती आणि दहशतवादी हल्ल्यांच्या संदर्भात राष्ट्रीय सुरक्षा, सीमावर्ती भागांमधील धोका व्यवस्थापन, आणि घुसखोरीविरोधी धोरणे यासंदर्भात प्रश्न विचारले जाऊ शकतात.

7.2 भारताने यशस्वीपणे स्वदेशी अँटीरडिएशन क्षेपणास्त्र 'रुद्रम-1' चे पहिले परीक्षण केले

का चर्चेत आहे?

भारताने अलीकडेच आपले पहिले स्वदेशी अँटीरडिएशन क्षेपणास्त्र 'रुद्रम-1' यशस्वीपणे चाचणी केले आहे. संरक्षण संशोधन आणि विकास संघटना (DRDO) द्वारे विकसित केलेले हे क्षेपणास्त्र शत्रूच्या रडार प्रणाली, एअर डिफेन्स सिस्टीम्स, आणि इतर इलेक्ट्रॉनिक उपकरणांवर अचूक हल्ला करण्यासाठी डिझाइन केलेले आहे. या चाचणीमुळे भारताने सुरक्षा स्वावलंबनात आणखी एक महत्त्वपूर्ण पाऊल टाकले आहे.

रुद्रम-1 बद्दल अधिक माहिती

1. अँटीरडिएशन क्षेपणास्त्र म्हणजे काय?

अँटीरडिएशन क्षेपणास्त्र म्हणजे असे क्षेपणास्त्र, जे शत्रूच्या रडार, सिग्नल इंटेलिजन्स सिस्टीम, आणि इतर इलेक्ट्रॉनिक उपकरणांवर लक्ष्य साधण्यासाठी विकसित केले जाते. शत्रूची रेडिओ फ्रिक्वेन्सी सिग्नल्स ओळखून या क्षेपणास्त्राने त्या स्रोतांवर हल्ला केला जातो.

2. रुद्रम-1 चे वैशिष्ट्ये:

- रुद्रम-1 हे सुपरसॉनिक अँटीरडिएशन क्षेपणास्त्र आहे, ज्याचा वेग Mach 2 किंवा त्याहून अधिक आहे.
- हे क्षेपणास्त्र Su-30MKI लढाऊ विमानातून प्रक्षेपित करण्यात येते.
- याची मारक क्षमता 150 ते 200 किमीपर्यंत आहे, ज्यामुळे हे शत्रूच्या लांब पल्ल्याच्या रडार यंत्रणांवर हल्ला करण्यास सक्षम आहे.

- हे क्षेपणास्त्र खाली असलेले किंवा चालू नसलेले रेडिओ स्रोत शोधू शकते आणि त्यांच्यावर हल्ला करू शकते.

3. DRDO ची भूमिका:

DRDO (Defence Research and Development Organisation) ने हे क्षेपणास्त्र विकसित केले आहे. हे स्वदेशी तंत्रज्ञानावर आधारित असून भारताच्या मेक इन इंडिया आणि आत्मनिर्भर भारत मोहिमेचा एक महत्वाचा भाग आहे.

रुद्रम-1 चे लष्करी महत्त्व

1. शत्रूच्या रडार आणि एअर डिफेन्स सिस्टीम्सचे तटस्थीकरण:

रुद्रम-1 चे प्रमुख कार्य म्हणजे शत्रूच्या रडार सिस्टीम्स आणि एअर डिफेन्स नेटवर्कचे तटस्थीकरण करणे, ज्यामुळे भारताच्या लढाऊ विमानांना शत्रूच्या हवाई क्षेत्रात अडथळ्याशिवाय हल्ले करण्याची क्षमता मिळते.

2. वैमानिक श्रेष्ठता प्राप्त करणे:

शत्रूच्या विमान भेदी यंत्रणांना नष्ट करून रुद्रम-1 भारताच्या लढाऊ विमानांना अधिक सुरक्षिततेने हल्ला करण्यासाठी मदत करते. यामुळे भारताला शत्रूच्या हवाई क्षेत्रात वैमानिक श्रेष्ठता मिळू शकते.

3. स्वदेशी तंत्रज्ञानामुळे स्वावलंबन:

रुद्रम-1 च्या विकासांमुळे भारताने अँटीरडिएशन क्षेपणास्त्राच्या बाबतीत स्वावलंबन प्राप्त केले आहे. यापूर्वी अशा तंत्रज्ञानासाठी भारतावर परदेशी देशांवर अवलंबून रहावे लागले होते. स्वदेशी तंत्रज्ञानामुळे राष्ट्रीय संरक्षणात मोठी आत्मनिर्भरता मिळाली आहे.

भविष्यातील उपयोग आणि धोरणात्मक महत्त्व

1. मल्टिरोल फंक्शन्स:

रुद्रम-1 फक्त रडारच नाही, तर इतर इलेक्ट्रॉनिक युद्ध उपकरणांवर हल्ला करण्यास देखील सक्षम आहे. त्यामुळे हे क्षेपणास्त्र भारतीय हवाई दलाला मल्टिरोल क्षेपणास्त्र प्रणालीची ताकद देते.

2. सीमावर्ती आणि आंतरराष्ट्रीय तणावाच्या वेळी महत्त्व:

भारताच्या सीमेवरील तणावाच्या परिस्थितीत, विशेषतः चीन आणि पाकिस्तानबरोबरच्या तणावाच्या वेळी, रुद्रम-1 सारखे अँटीरडिएशन क्षेपणास्त्र लढाऊ विमानांची सुरक्षा आणि यशस्वी हल्ल्यांच्या संधी वाढवू शकते.

3. आत्मनिर्भर भारताच्या दृष्टिकोनातून महत्त्व:

रुद्रम-1 सारख्या क्षेपणास्त्रांच्या निर्मितीमुळे भारताचे रक्षातंत्रज्ञान क्षेत्रातील स्वावलंबन वाढले आहे. हे भारताच्या मेक इन इंडिया मोहिमेला गती देत आहे, आणि भविष्यात अशा अनेक स्वदेशी शस्त्रास्त्रांची निर्मिती होण्याची शक्यता आहे.

निष्कर्ष

भारताचे पहिले स्वदेशी अँटीरडिएशन क्षेपणास्त्र रुद्रम-1 हे भारतीय लष्करासाठी एक महत्त्वपूर्ण साधन ठरले आहे. यामुळे भारताला शत्रूच्या रडार आणि सुरक्षा यंत्रणांना निष्क्रिय करण्याची ताकद मिळाली आहे, ज्यामुळे भविष्यातील हवाई युद्धात भारताची स्थिती अधिक मजबूत होईल. हे स्वदेशी क्षेपणास्त्र भारताच्या सुरक्षा स्वावलंबनासाठी एक महत्त्वाचा टप्पा आहे.

UPSC/MPSC परीक्षेसाठी महत्त्व:

या यशस्वी परीक्षणाच्या संदर्भात संरक्षण तंत्रज्ञान, अँटीरडिएशन क्षेपणास्त्रांची महत्त्वपूर्ण भूमिका, आणि भारताचे स्वदेशी तंत्रज्ञान विकसित करण्याच्या धोरणाचे महत्त्व UPSC आणि MPSC परीक्षेत विचारले जाऊ शकते. मेक इन इंडिया, आत्मनिर्भर भारत या संदर्भातही प्रश्न उद्भवण्याची शक्यता आहे.